

Dr. sc. Sabina VELADŽIĆ
Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu
E-mail: sabina.veladzic@iis.unsa.ba

1.01 Izvorni naučni rad/Original scientific article
UDK/UDC: 94:82:061.2(497)"1985" (093)
DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2024.7.11.214>

DISKURZIVNE PRAKSE SRPSKE KULTURNE INTELEGENCIJE I PROIZVODNJA DRUŠTVENO- POLITIČKE KRIZE KROZ I UNUTAR SAVEZA KNJIŽEVNIKA JUGOSLAVIJE TOKOM 1985. GODINE

Apstrakt: Koristeći izvornu građu, autorica u tekstu predstavlja i analizira diskurzivne prakse književnika okupljenih u Savezu književnika Jugoslavije tj. radu njegovih upravnih tijela – Kongresa, Skupština, te Predsjedništva SKJ – tokom 1985. Naime, te godine, na IX Kongresu književnika u Novom Sadu, dio srpskih književnika, okupljenih u Udruženju književnika Srbije, otvorio je i aktuelizirao tzv. kosovsko pitanje i unutar Saveza, gradeći jednoobrazno strukturiran, te uporno i iznova ponavljan ideološki narativ o srpskoj ugroženosti i progonima Srba na Kosovu, tvrdeći da se radi o genocidu. U radu se ukazuje na temeljne karakteristike pomenutog kongresa koje upućuju na to da se jugoslovenska društveno-politička kriza s početka 1980-ih, tokom 1985. godine, prelila i na Savez te objelodanila duboke idejne podjele – na ustavobranitelje i ustavoreformatore – među srpskim i ostalim književnicima u Jugoslaviji. U tekstu se nastoji pojasniti šta je suštinski značio koncept slobode stvaralaštva i politizacije književnosti za koji se zalagala i koji je branila srpska kulturna inteligencija na IX Kongresu, napadajući pri tom represivne i dogmatske strukture političke i partijske moći u SFRJ, kao i ukazati na to da je period prve polovine 1980-ih obilježila ambicija književnih stvaralaca da se maknu sa društvene margine te da se kroz kritiku postojeće vlasti iskažu kao značajan društveno-politički faktor. Autorica se potom fokusirala na rad Predsjedništva Saveza književnika Jugoslavije, te na diskurzivne prakse dijela srpskih književnika, okupljenih u Udruženju književnika Srbije i Društvu književnika Kosova, artikulirane kroz Otvoreno pismo i druga pisma uprave UKS u kojima se insistiralo na daljem otvaranju tzv. kosovskog pitanja, te se iznosile ozbiljne optužbe na račun albanske uprave Društva književnika Kosova, čime se poticao dalji proces proizvođenja krize unutar Saveza. Ukazuje na to da je iza svih tih diskurzivnih nastojanja stajao konkretan cilj recentralizacije savezne književne organizacije, ovladavanje kosovskim književnim udruženjem i diskurzivno sekundiranje srbijanskoj političkoj eliti koja je u isto vrijeme, na

saveznoj političkoj razini, insistirala na otvaranju i rješavanju tzv. kosovskog pitanja, te pitanja jedinstva srpske federalne i državne jedinice unutar Jugoslavije. Autorica je u obradu teme krenula od hipoteze da se (ratno) nasilje na Kosovu, nad Albancima i Albancima, krajem 1980-ih i početkom 1990-ih, začelo, između ostalog, i u riječi srpske humanističke inteligencije koja je proizvodila diskurzivno/ideološko znanje kojim se tumačila prošlost i sadašnjost nacionalne zajednice te koje je za cilj imalo potaknuti nacionalnu mobilizaciju i homogenizaciju i staviti ih u službu određenog političkog projekta – recentralizacije jugoslovenske države, Srbije, jačanja i objedinjavanja zamišljenog i rasutog srpskog nacionalno-kulturnog društva u Jugoslaviji. Putem pomenutog diskurzivnog znanja gradila se i stigmatska slika Drugog koja je služila za legitimaciju njegovog izuzeća od pravnog poretka, tj. zavoda vanrednog stanja, te normalizaciju, u očima vlastitog kolektiva, (ratnog) nasilja koje se vršilo nad dehumaniziranim Drugim. S obzirom da je cilj ovog rada bio dati minuciozan pregled konjunktivnih epizoda u radu Saveza književnika Jugoslavije tokom 1985. godine koje će u nastavku procesa dovesti i do njegova raspada, te budući da je ova tema još uvijek podložna politizaciji i da se historiografski pogledi na nju grade na temelju sekundarnih izvora, medijskih tekstova, opterećenih ideološkom prizmom, autorica je nastojala pustiti izvore da u tekstu „govore” u najvećoj mogućoj mjeri.

Ključne riječi: Kosovo, Albanci, iredenta, genocid, Savez književnika Jugoslavije (SKJ), Udruženje književnika Srbije (UKS), Društvo književnika Kosova (DKK), Miodrag Bulatović, sloboda stvaralaštva, diskurzivne prakse, nacionalizam, nasilje.

DISCURSIVE PRACTICES OF SERBIAN CULTURAL INTELLIGENTSIA AND PRODUCTION OF SOCIO-POLITICAL CRISIS THROUGH AND WITHIN THE UNION OF WRITERS OF YUGOSLAVIA DURING 1985

Abstract: *In her work and on the basis of archival material, the author presents and analyzes the discursive practices of writers gathered in the Union of Writers of Yugoslavia, and articulated through the work of its governing bodies – Congresses, Assemblies, and the Presidency – throughout 1985. Namely, that year, at the 9th Congress of Writers in Novi Sad, one part of Serbian writers, gathered in the Association of Writers of Serbia, opened and actualized the so-called Kosovo issue within the Union, by constructing uniformly structured, and persistently repeated ideological narrative about the endangerment and persecution of Serbs in Kosovo, claiming that it was – genocide. The paper presents and summarizes the main features of the aforementioned congress, which indicate that the Yugoslav socio-political crisis of the early 1980s deeply affected the Union during 1985 and that it revealed*

deep conceptual divisions among Serbian and other writers in Yugoslavia. The dividing line was built around the rejection of the 1974 Constitution and the denial of national-cultural and republican identities and borders within Yugoslavia, on the one hand, and their defense and plea for them, on the other. The text seeks to clarify what the concept of freedom of literary creation and politicization of literature, which was advocated and defended by the Serbian cultural intelligentsia at the 9th Congress, essentially meant, as well as to point out that the period of the 1980s was marked by the ambition of writers to affirm themselves as significant socio-political factor through criticism of dogmatic and repressive political authorities of socialist selfgovernment. The author then focuses on the work of the Literary Union Presidency during 1985, and on the discursive practices of some Serbian writers, gathered in the Association of Writers of Serbia and the Association of Writers of Kosovo, articulated through The Open Letter and other letters of the UKS administration, which insisted on further opening of the so-called Kosovo issue and made serious accusations against the Albanian administration of the Kosovo Writers' Association. This encouraged the continuation of the crisis production process within the Union. She concludes that behind all of these discursive efforts was a concrete goal of recentralizing the federal literary organization, mastering the Kosovo literary association and discursively supporting the Serbian political elite, which at the same time, at the federal political level, insisted on opening and resolving the so-called Kosovo issue and the issue of unity of the Serbian federal and state unit within Yugoslavia. The author started from the hypothesis that (war) violence, specifically that in Kosovo, against Albanians, in the late 1980s and early 1990s, was conceived, among other things, in the words of the Serbian humanistic intelligentsia, which produced discursive/ideological knowledge through which interpreted the past and present of the national community and which aimed to encourage national mobilization and homogenization and put them at the service of a certain political project – the recentralization of the Yugoslav state, of Serbia, strengthening and unification of the imagined and scattered Serbian national-cultural society in Yugoslavia. Through the aforementioned discursive knowledge, a stigmatic image of the barbaric Albanian Other was built, which served to legitimize his exemption from the legal order, i.e. the imposition of a state of emergency and the normalization of violence in Kosovo throughout 1990s. Given that the aim of this paper was to give a meticulous overview of a conjuncture episodes in the work of the Union of Writers of Yugoslavia during 1985 and discursive strategies that would lead to its disintegration in the continuation of the process, and since this topic is still largely subject to politicization, the author let the sources “speak” in the text to the greatest extent possible.

Key words: Kosovo, Albanian people, irredenta, genocide, Union of Writers of Yugoslavia, The Association of Writers of Serbia, The Association of

Writers of Kosovo, Miodrag Bulatović, freedom of literary creation, discursive practices, nationalism, violence.

Uvodna razmatranja

„Varvari su oni koji poriču punu ljudskost drugih. To ne znači da oni stvarno ignorišu njihovu ljudsku prirodu, niti da zaboravljaju na nju, nego da se ponašaju kao da drugi nisu ljudska bića, ili nisu potpuno ljudska bića. (...) Ne možemo ici putem civilizacije ako prethodno nismo priznali pluralitet kultura.”¹

Cilj ovog rada jeste da ukaže na diskurzivne strategije i prakse, tj. ideološko-političku retoriku jednog dijela književnika – okupljenih u Udruženju književnika Srbije (UKS) – unutar Saveza književnika Jugoslavije (SKJ) i njegovih kolektivnih upravnih tijela – Kongresa, Skupštine, Predsjedništva – u periodu od IX kongresa SKJ u Novom Sadu (18-20. 4. 1985. godine) do sjednice Predsjedništva SKJ, održane 9. 11. 1985. godine u Zagrebu. Naime, te prakse su u navedenom periodu bile usmjerene na dodatno generiranje društveno-političke krize u Jugoslaviji kroz otvaranje tzv. *kosovskog pitanja*, apostrofiranje srpske nacionalne uskraćenosti i ugroženosti, te vlastodržaćkog ugnjetavanja koje se provodilo nad srpskim književnicima i njihovim pravom na slobodnu riječ i stvaralaštvo. Udružene sa medijskim diskurzivnim praksama u SR Srbiji i političkom retorikom srbijanskog rukovodstva bile su usmjerene na rušenje Ustava iz 1974. godine, na državno konsolidiranje SR Srbije i konsolidiranje srpskog nacionalnog društva unutar Jugoslavije a imale su poslužiti za homogenizaciju i mobilizaciju srpske nacije, te u konačnici i za legitimaciju nasilja nad Albancima na Kosovu krajem 1980-ih i 1990-ih.

Motiv za pisanje ovog teksta ishodi iz višedecenijske zatečenosti njegove autorice prirodom i količinom nasilja koje je ljudsko biće, u ime vjere, nacije, države, političkog projekta, ideologije, (traumatične) prošlosti, priče u kojoj je sažeto kolektivno povijesno iskustvo (mita), u ime očuvanja razlika – sistemski i strukturno konstruiranih, institucionalno odnjegovanih – bilo i jeste u stanju počiniti nad drugim ljudskim bićem. U tom smislu, za sprovedbu sistemskog nasilja, svaki ljudski život je resurs i sredstvo realizacije različitih ideoloških koncepata. Pri tome je sistemska proizvodnja obvezujućeg znanja putem kojeg se jedinka socijalizira i putem kojeg se njenim životom upravlja neophodan preduvjet ostvarenja mogućnosti takve instrumentalizacije. Nasilje se, dakle, začine u riječi, u govoru, tzv. *znanju*,² opetovano diseminiranom u javne i privatne prostore. Nasilje se govorom legitimizira i normalizira. Iz svih navedenih razloga u analitičkom fokusu ovog rada je javno, diskurzivno

---

¹ Tzvetan Todorov, *Strah od varvara: s one strane sudara civilizacija*, Loznica 2014, 30, 31, 51.

² O diskurzivnom, normativnom, za zajednicu obvezujućem „znanju“ vidjeti: Michel Foucault, *Znanje i moć*, Zagreb 1994.

djelovanje tzv. humanističke inteligencije u vremenu generiranja krize, tj. onih književnika koji predstavljaju proizvođače govora, kreatore nacionalne ideologije, te posjednike društvene moći – zbog svog autoriteta među nacionalnom zajednicom – uključene u dinamičnu interakciju sa političkim elitama.

Želja za pisanjem ovog teksta potaknuta je, kao i uvijek, drugim tekstovima, te posebno hrabrošću autora/-ica da, u društveno-političkom kontekstu koji predstavlja težak izazov ljudskoj moralnosti, humanosti i komformizmu, upute društveno i intelektualno angažovane poruke javnosti. Izdvajam tekst novinara Senada Avdića pod naslovom „Šiptari – najjeftinija srpska riječ” koji je u februaru 1990. godine, nakon eskalacije nasilja združenih odreda milicije na Kosovu, objavljen u *Našim danima*,³ kao i *Svedočanstvo o Kosovu*, Svetlane Đorđević, velike i hrabre žene koja nam je o mučnom nasilju i policijskom teroru u Pokrajini 1995-1999, te vanrednom stanju u kojem su i pravo i pravda za progonjene Albance bili suspendirani, u nasljeđe ostavila iznimno upečatljivo, potresno i humano svjedočenje „odozdo”.⁴

³ Senad Avdić, „Šiptari-najjeftinija srpska riječ“, *Naši dani*, god. XXXVII, br. 987, Sarajevo, 16. februar 1990, 24. Avdić u svom tekstu jugoslovensku javnost i saveznu vlast poziva na odgovornost za „žrtvovanje“ Albanaca pred nasrtajima nove srpske politike: „Zašto je Jugoslavija pristala da tako bezdušno ili ravnodušno, svejedno je, žrtvuje svoj treći po veličini narod. (...) ocjena po kojoj je gotovo milion ljudi koji su se tih novembarskih dana [op.a. 1989.] mobilisali širom Kosova izmanipulisano na kontrarevolucionarnoj osnovi, ne samo uvredljiva i maloumna nego i izravan stav da Albanci nemaju elementarno pravo zagarantovano Ustavom SFRJ. Sada sam uvjeren kako je ocjena o novembarskim okupljanjima kao kontrarevolucionarnom aktu definitivno udaljila Jugoslaviju od albanskog naroda i predstavljala prologomenu za njihovu agoniju. (...) Marković i Jugoslavija u cjelini moraju navijati za one koji u tom sukobu ne potežu oružje i ne šalju u zatvor. Tek zato da bi se Albanci na Kosovu ponovo osjećali stanovnicima Jugoslavije, a ne zatočenicima krvoločnih policajaca. (...) u ratu koji permanentno Srbija vodi protiv ostatka svijeta (...) taj ostatak svijeta, na čelu sa nesvrstanom Jugoslavijom, najviše što može i želi da žrtvuje jesu Albanci, ta najjeftinija srpska i jugoslovenska reč. Ne pristaju ostale jugoslovenske države da im zdmu ni pedelj bilo kog ustavnog amandamana, do zadnjeg metka štite svoje savezne i republičke kadrove (...) ali istovremeno dopuštaju da se albanskoj djeci uskrati pravo na školovanje, a kada izađu na ulice pošto je kod kuće tijesno, da ih masakriraju pucnjevima u vazduh.“ O štrajku albanskih rudara u Starom trgu, Trepči kod Kosovske Mitrovice, u februaru 1989. godine, te njihovom odbijanju da prihvate smjenu Kačuse Jašari, Azema Vlasija i rukovodstvo Pokrajinskog komiteta Saveza komunista Kosova (na čelu sa Ali Šukrijom, Rahmanom Morinom, Husamedinom Azemijem) koje im je nametnuo Milošević, te o demonstracijama Albanaca zbog hapšenja Vlasija i zbog uvođenja vanrednog stanja na Kosovu kao i usvajanja ustavnih amandmana (28. 3. 1989) kojima je ukinuta autonomija Pokrajina, što je sve skupa dovelo do njihovog progona na Kosovu, čemu je nijemi svjedok i aktivni saučesnik, kroz odrede združene milicije, bio ostatak Jugoslavije, vidjeti: „Kosovo“, *Jugoslavija: poglavlje 1980-1991*, Beograd 2021, 294-299, Jugoslavija - poglavlje 1980-1991.pdf (helsinki.org.rs) (Pristup: 9. 3. 2024); Memli Š. Krasnići, „Kosovo osamdesetih“, 3.3 Kosovo 1980-89, Memli Krasniqi (ovlasceni prevod).docx (live.com) (Pristup: 9.3.2024); „Birth of a Movement 1968-1989“, *History is Herstory Too The History of Women in Civil Society in Kosovo 1980-2004*, ed. Nicole Farnsworth, Prishtina, Kosovo 2008, 21-35.

⁴ Svetlana Đorđević, *Svedočanstvo o Kosovu*, Beograd 2003. Nataša Kandić mi je, prilikom moje posjete Fondu za humanitarno pravo gdje sam došla da tražim Svetlaninu knjigu, rekla da je *Svedočanstvo* nastalo tako što je Svetlana diktirala svom mužu a on je kucao na pisačkoj mašini. Toliko je bila jaka želja ove „obične“ žene da ostavi trag o onome što je vidjela, doživjela na

Pored navedenih tekstova, do otvaranja ove teme vodili su me medijski izvještaji i službeno sačinjene informacije o besprizornom nasilju koje su tokom 1989. i početkom 1990. tzv. združeni odredi milicije i vojske „snaga reda” počinili na Kosovu nad Albancima, civilima, oba pola, svih doba i uzrasta,⁵ te pisma običnih građana, očajni apeli za pomoć organima vlasti i institucijama, na koje sam nailazila prolazeći kroz arhivsku gradju Vrhovnog islamskog starješinstva SFRJ (1945-1993).⁶

Kosovu od 1995. do 1999. kada je tamo radila kao taksi prijevoznica, prevozeći uglavnom Albance, te da ostavi poruku koliko, u biti, nakon počinjenog nasilja, od struktura moći instrumentalizirani pojedinci/*homo saceri*/potrošni i nevrijedni životi, trpe posljedice i ostaju živjeti kao uništene ljudske ruine.

⁵ Iz *Informacije* koja je sačinjena nakon posjete delegacije Vrhovnog islamskog starješinstva SFRJ Kosovu 1-4. 3. 1990. godine, na temelju razgovora sa lokalnim albanskim muslimanskim stanovništvom, izdvajam nekoliko svjedočenja o situaciji na Kosovu nakon uvođenja vanrednog stanja u martu 1989. godine: **Zumber Boštri** (...) Ističe da su u Dečanima u osnovnoj školi milicioneri izdvojili djecu Srba i Crnogoraca a potom prebijali albansku djecu, šutali ih nogama od kojih je nekoliko završilo u kanalu za otpadne vode. (...) Drugi džematlija je rekao da su njihove komšije Srbi neutralni, uglavnom, ne smiju da govore poštenu, a drugi se prave nevješti. Bilo je nekoliko slučajeva da su mještani civili pucali na Albance, ovi su ih prijavljivali ali nije od toga bilo nikakve koristi. Tako je jedno vojno lice prošle godine (stanuje poviš „Expres“ restorana u Peći) pucalo na nekoliko Albanaca, ali im organi to nisu vjerovali. Januara mjeseca o.g. vlasnik praonice za motorna vozila (ili njegov brat) ranio je 4 lica, ali se protiv njega ništa nije poduzelo. (...) **Muhamed Pačarizi**, imam iz Suve Reke (...) Naveo je slučaj jedne djevojčice koja je poludjela nakon što je jedan milicioner u nju uperio oružje. Njoj je svega 10 godina. Tvrdi da većina milicionera pije alkohol i da u alkoholisanom stanju nasrću na nedužni narod, čak i na djecu. (...) **Nijaz Jusufi** (...) je (...) **izrazio ogorčenje na delegata pokrajinske konferencije SSRN Kosova Radoslava Zlatanovića koji je na sjednici PK SSRN Kosova održanoj 12. februara 1990. godine Albance nazivao majmunima, divljacima i zvijerima.** (...) U Janjevu (...) 6. februara milicioner Isaković (...) Na jednu trudnu ženu je uperio oružje i natjerao je da se svuče do gola, od kada je ta žena postala teški duševni bolesnik. (...) **Dževad Sulemaj**a (...) Ispričao je slučaj jednog bračnog para koji je milicija zaustavila na ulici, mužu u prsa uperili oružje a ženi uvlačili ruke u njedra i hvatali je za intimne dijelove tijela, potom joj nogom ispod suknje jedan potirao svoju cipelu.“ Arhiv Islamske zajednice Bosne i Hercegovine (dalje: AIZBiH), Fond: Vrhovno islamsko starješinstvo SFRJ (1945-1993) (dalje: VIS SFRJ 1945-1993), *Informacija o obilasku Kosova delegacije Vrhovnog islamskog strajšinstva od 1-4. marta 1990. godine., Sarajevo, 16. marta 1990.god.* (tekst označila S.V, Radoslav Zlatanović je tokom 1985. uzeo aktivnog učešća u diskurzivnoj proizvodnji srpske nacionalne tragedije na Kosovu i optužbi na račun albanskog rukovodstva Društva književnika Kosova a kroz rad upravnih organa SKJ. O tome više u daljem tekstu.)

⁶ Tekst pisma koji ovdje donosim predočen je u autentičnoj verziji, tj. nije lektorisan. „Čitajući Vaš apel-protest u Oslobođenju od 24. 2. 1990. godine, o zaustavljanju nasilja na Kosovu, upućeno po drugi put Predsedništvu SFRJ, ne mogu a da Vam se najtoplije zahvalim Vama, a preko Vas i čitavom muslimanskom življu u B-H-a uvidevši pod kakvim terorom policije živi sada ovaj napaćeni narod i to samo zato što zahteva da bude ravnopravan sa ostalim narodima Jugoslavije i ništa više. Siguran sam da kada o tome pišem da delim mišljenje apsolutne većine albanskog stanovništva u Jugoslaviji. Nepobitna je činjenica da u posleratnoj istoriji Jugoslavije nikada do sada, pa i za vreme Rankovića nije vršen takav državni teror nad Albanskom stanovništvu od strane velesrpske državne politike. Takođe, želimo da ističemo da su nam teže uvrede koje izriču najviši organi i organizacije Srbije, a još teže su nam kada organi federacije podržavaju, razume se izuzev Slovenije i Hrvatske, nego prolivena krv najboljih sinova i kćeri naših naroda. U vezi sa tim postavlja se pitanje, kada je Albanski narod bio ikada kao takav u svojoj istoriji, kao i kakvu

Tekst koji je pred vama nastoji pokazati kako je, unutar Saveza književnika Jugoslavije od 1985. godine, kroz diskurzivne prakse dijela srpskih književnika, konstruirana srpska nacionalna drama, tragedija i *genocid Albanaca* nad Srbima na Kosovu čime je u konačnici dat doprinos književnika legitimaciji i normalizaciji vanrednog stanja u Pokrajini, tokom kojeg, uz prešutni pristanak ili aktivno učešće lokalnog (srpskog) stanovništva, (srpski) policajac, bahati lokalni gospodar života i smrti, progoni prethodno i *znanjem* dehumaniziranog albanskog *Drugog*.⁷

Znanstveno najiscrpnije doprinose temi uloge (srpske) kulturne inteligencije, književnika u diskurzivnom etabliranju „novog” srpskog nacionalno-političkog kursa 1980-ih, te odnosu protagonista kulture i politike u Srbiji, dale su Audrey Helfant Budding i Jasna Dragović Soso,⁸ potom Kosta Nikolić, Dejan Jović, Mirko Đorđević, Latinka Perović i Dušan Bilandžić. Također, Slobodan Selinić se u svojim mnogobrojnim radovima istraživački bavio Savezom književnika Jugoslavije, uglavnom odnosima i saradnjom pisaca na međunarodnoj razini, obuhvativši period do početka 1980-ih, ali i političkom *represijom* i kontraverzama u sferi kulture u prvoj polovini 1980-ih.⁹ Olivera

faktičnu moć ima goloruki narod da vrši teror i genocid nad Srbima i Crnogorcima, a da ne govorimo o pravnoj moći našeg naroda, kada naš narod predstavljaju one ličnosti koje naš narod nikada nije izabrao, niti pak će izabrati, već su takvi od strane velesrpske države dekretom postavljeni. Zar nije za žaljenje da Savezna skupština izglasa jednu deklaraciju takvu gde se pored ostalog unosi da Albanci vrše teror nad Srbima i Crnogorcima na Kosovu. (...) navešću samo jedan detalj tj. porodični primer pre mesec dana. Naime, imam dve unuke jedna 4, dok druga 2 godine, tako je mlađa zaspala u kuhinji oko 13h, gde sam samo ja bio sa njima u kući toga dana i tom prilikom nadleteli su nisko leteći dva mlazna aviona samo što nisu krovove jedno spratnih zgrada zakačili i tom prilikom mala Arbreša od jakog zvuka samo što nije poludela, samo za njenu sreću zatekao sam se u drugoj sobi i odmah me zagrlila i jedna i druga rekavši 'dedo oče da nas ubijaju avionima', tako da nakon jednog časa jedva sam uspeo da ih smirim i ubedim da oni vrše manevriranje. Ovakvo ponašanje od strane najviših organa države ne znam kuda nas vodi, kao i kakve sve traume ostavlja kod maleolne dece i to skoro rođenjem. Na kraju samo mogu da kažem da 'zahvaljujući' ovakvoj velesrpskoj državnoj politici, Albanski narod nikada u svojoj dosadašnjoj istoriji nije bio jedinstven kao danas.“ AIZBiH, VIS SFRJ (1945-1993), *Pismo Rrahima S. Gashi, penzionera iz Podujeva, ulica Rindertimi 32, Podujevo, upućeno Vrhovnom islamskom starješinstvu IZ u SFRJ*, 9. 3. 1990.

⁷ Nedim Sarač, novinar *Naših dana*, u tekstu posvećenom nasilju združenih odreda milicije nad Albancima na Kosovu početkom 1990. godine opisuje „snage reda“ kao pijane milicionere, „osvetnike“ koji nasumično ubijaju Albance, te Bogdana Kecmana, vođu kosovopoljskih Srba: „(...) u kafani »Hercegovina«, čiji su zidovi prekriveni Slobinim, Njegoševim i Vukovim slikama. Kecman je pio i mezio u društvu dvojice starijih »specijalaca«, čije su uniforme išarane »čvarcima«. Bogdan je vrlo ljut i energičan čovjek.“ Nedim Sarač, „Apokalipsa sada!“, *Naši dani*, god. XXXII, br. 987, Sarajevo, 16. februar 1990, 6, 7.

⁸ Audrey Helfant Budding, *Serb Intellectuals and the National Question 1961-1991*, Harvard University, Cambridge, Massachusetts, January 1998. (doktorska teza); Jasna Dragović-Soso, *'Spasioci nacije' Intelektualna opozicija Srbije i oživljavanje nacionalizma*, Beograd 2004.

⁹ Kosta Nikolić, *Srpska književnost i politika 1945-1991. Glavni tokovi*, Beograd 2012; Dejan Jović, *Jugoslavija država koja je odumrla. Uspon, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije (1974-1990)*, Zagreb 2003; Mirko Đorđević, *Književnost populističkog talasa, Srpska strana rata Trauma i katarza u istorijskom pamćenju (I)*, prir. Nebojša Popov, Beograd, Zrenjanin 1996, 431-455; Latinka Perović, *Dominantna i neželjena elita. Beleške o intelektualnoj i političkoj eliti u Srbiji*

Milosavljević je u svojoj knjizi, o strukturnom diskurzivnom znanju koje je proizvodila srpska kulturna inteligencija od 19. do kraja 20. st. o svojoj naciji i *Drugima*, ukazala na stereotipe, između ostalih, i o Albancima, oblikovane tim znanjem koje zapravo čini sadržinu nacionalne ideologije i u pozadini kojeg je redovno nacionalno-politički cilj. Ono na šta nas je Milosavljević uputila jeste da su isti stereotipi o Arbanasima, kreirani u 19. i početkom 20. stoljeća, reciklirani i upotrijebljeni i pred kraj 20. st.¹⁰ Dugo trajanje institucionalne proizvodnje pomenutih stereotipa tako omogućava i njihov kontinuirani transgeneracijski prijenos, njihovu integriranost u *odozgo* konstruiranu kulturnu perspektivu te samim tim i mogućnost njihove brze reaktivacije pred kraj socijalističkog doba.

Autorica ovog teksta se svojim istraživanjem dijelom nadovezuje na prethodno pomenute radove, premda bira, u odnosu na neke od navedenih publikacija, drugačiji interpretativni pristup, te što je važno, povijesni pregled odabranog perioda i teme proširuje kroz korištenje arhivske građe Saveza književnika Jugoslavije, tj. stenogramskih zapisa sa zasjedanja Skupština i Predsjedništva Saveza, te Kongresa SKJ, kao i korespondencije koja je vođena između predstavnika/-ca republičkih književnih udruženja/društava te sekretara i predsjedavajućeg Saveza tokom 1985. godine. Ovaj rad je u suštini posvećen minucioznom raspetljavanju i prikazu konjunktivnih povijesnih epizoda u radu Saveza književnika Jugoslavije. Autorica je dopustila izvorima da u velikoj mjeri pričaju povijesnu priču, te čitateljima/-cama da sami izvuku zaključke iz prikazanog upravo iz razloga što je u osvrtima na povijesni period 1980-ih i procesa raspada socijalističke Jugoslavije još uvijek prisutna idejno-politička tendencija i interpretacija koja podriva humanistička načela i potiče ksenofobna etno-nacionalna zatvaranja i kolektivna mentalna izoliranja.

Povijesni kontekst

Početak 1980-ih u socijalističkoj Jugoslaviji obilježen je Titovom smrću, jasnim očitovanjem teške ekonomske krize koja je sve više ukazivala na produbljeni jaz između promovirane idejnosti i stvarnosti socijalističkog samoupravljanja, te izbijanjem albanskih demonstracija na Kosovu i zahtjevima

---

(*XX-XXI vek*), II izdanje, Beograd 2016. Za tematiku ovog rada važno je poglavlje o književniku Dobrici Ćosiću na str. 33-126; Dušan Bilandžić, *Jugoslavija poslije Tita (1980-1985)*, Zagreb 1986; Od brojnih radova Slobodana Selinića, te njegovih knjiga, izdvajam najrelevantnije za ovu temu: Slobodan Selinić, Pozorišna predstava 'Golubnjača': politički kontekst zabrane i unutarpartijski sporovi 1982/3, *Kultura: časopis za teoriju i sociologiju kulture i kulturnu politiku*, br. 174/175, Beograd 2022, 139-150; Slobodan Selinić, Udaljavanje grupe nastavnika sa Filozofskog fakulteta u Beogradu 1980/81, *Arhiv*, god. 22, br. 1/2, Beograd 2021, 163-182; Slobodan Selinić, *Srbija: 1980-1986: politička istorija od Tita do Miloševića*, Beograd 2021.

¹⁰ Olivera Milosavljević, *U tradiciji nacionalizma ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o „nama“ i „drugima“*, Beograd 2022, 218-230.

za priznanjem Republike Kosovo.¹¹ Ta su dešavanja, smatra A. Budding, odredila tok cijele decenije. Kriza je uticala na delegitimaciju društveno-političkog sistema te je otvorila prostor za artikulaciju *kritike* od strane (srpske) kulturne inteligencije koja je počela intenzivno proizvoditi nova diskurzivna znanja o (povijesnoj i nacionalnoj) društvenoj stvarnosti. Ta tumačenja stvarnosti koja će tokom procesa izmjene idejno-političke paradigme na prostoru socijalističke Jugoslavije potkraj 1980-ih i početkom 1990-ih prerasti u diskurzivne temelje novih *režima istine*,¹² rađala su se početkom 1980-ih u sferi ekonomske, političke teorije, ali i teorije društvenih znanosti, te u sferi kulture.¹³ Pojedini štampani mediji, koji su već tada predstavljali ideološke aparate (srpske) kulturne inteligencije, diseminirali su tokom 1980-ih diskurs kojim se ciljano uticalo na preoblikovanje percepcije društveno-političke zbilje te promovirali njegove kreatore u novu idejnu avangardu nacije i svojevrsne medijske zvijezde.¹⁴ Period 1980-1986, kako napominje D. Jović, predstavljao je „razdoblje rušenja glavnih mitova socijalističke Jugoslavije” kroz srpsku literarnu, kazališnu i likovnu produkciju,¹⁵ ali i proizvodnje nove srpske nacionalne stvarnosti kroz talas tzv. *populističke književnosti* u čijem revizionističkom ideološkom fokusu su se našli Drugi svjetski rat i socijalističko poraće.¹⁶ I dok bi se prvo pomenuto lice tog *Janusova* procesa – uzdrnavanje

¹¹ O albanskim (nacionalističkim) demonstracijama koje su izbile na Kosovu u proljeće 1981. pod navodnim utjecajem albanske propagande i indoktrinacije vidjeti: D. Bilandžić, *Jugoslavija poslije Tita*, 70-78. Ovaj istorijski osvrt je *opterećen* ideološkim diskursom te je dat na temelju „Političke platforme za akciju SKJ u razvoju socijalističkog samoupravljanja, bratstva i jedinstva i zajedništva na Kosovu“, usvojene na 22. sjednici SKJ, 17. 11. 1981, dakle neposredno nakon dešavanja na Kosovu; Vidjeti još i: Raif Dizdarević, *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije. Svjedočenja*, Sarajevo 2000, 85-88. I ovaj prikaz pati od istih nedostataka kao i Bilandžićev ali daje vrijedan doprinos u sagledavanju posljedica koje su proistekle iz dešavanja na Kosovu po međurepubličke i međunacionalne odnose. Dizdarević za Platformu navodi da je usvojena na sjednici CK SKJ 21.11.1981. a kao kongresni dokument na 12. kongresu SKJ u junu 1982. *Isto*, 87.

¹² O navedenoj sintagmi vidjeti: Michel Foucault, *Znanje i moć*.

¹³ Vidjeti: D. Bilandžić, *Jugoslavija poslije Tita*, 178-197; Idejni narativ koji nastaje u okviru historiografske i književne produkcije tokom prve polovine 1980-ih najdetaljnije je prikazan u: J.D. Soso, *Spasioci nacije*, 123-165.

¹⁴ O svemu navedenom vidjeti: A. Budding, Chapter Five: After Tito – Crisis, *Serb Intellectuals and the National Question*, 158-160; Jović smatra da je ulazak tzv. kritičke inteligencije, kao i „spontano nastalih grupa (...) na Kosovu (među Srbima)“ u diskurzivnu političku arenu Jugoslavije označio „početak institucionalizacije političkog pluralizma, a time i kraj monopola Saveza komunista Jugoslavije“. D. Jović, *Jugoslavija država koja je odumrla*, 329.

¹⁵ D. Jović, *Jugoslavija država koja je odumrla*, 341.

¹⁶ O populističkoj književnosti putem koje se oblikovalo srpsko nacionalno nezadovoljstvo životom i statusom kolektiva u socijalističkoj Jugoslaviji, tj. o populističkoj kao „programatskoj“, „epski inspirisanoj“, „politički intoniranoj“ književnosti, kojom se izražavala „suma nacionalnih istina najvišeg reda“ i koja je znatno doprinijela porastu srpskog populizma 1980-ih vidjeti: M. Đorđević, *Književnost populističkog talasa*; Jović zaključuje da je *Knjiga o Milutinu*, Danka Popovića koja je u fokusu Đorđevićevog članka, predstavljala „najutjecajniji literarni izraz alternativne opcije za Srbiju: da se okrene sebi samoj a ne Jugoslaviji“. Također, da su ove knjige nastajale nevjerovatnom brzinom, te da su prenošene u medijima koje je kontrolirala srpska kulturna inteligencija. D. Jović, *Jugoslavija država koja je odumrla*, 344; O knjigama – *Vreme*

jednog totalitarnog režima istine – moglo posmatrati kao proces demokratizacije, drugo lice tj. nacionalistička priroda novoproducenog znanja usmjerenog na nacionalnu mobilizaciju Srba širom Jugoslavije i dehumanizaciju *Drugog* ostavljala je prostor bojazni i sumnji. Kroz prizmu iste dvosmislenosti može se posmatrati i pojava organiziranih pokreta (opet primarno srpske) inteligencije početkom 1980-ih koja sve više počinje koristiti peticije i javne proteste u cilju ostvarenja slobode govora.¹⁷ Pri tome opet treba imati na umu da je govor čija se sloboda branila u sebi sadržavao u najblažem smislu rečeno ksenofobna znanja, nacionalne stereotipe i najavu novih političkih programa.

Dakle, kao odgovor na hapšenja i sudske procese inteligenciji – koja je izražavala kritičko mišljenje kroz literarno stvaralaštvo (Gojko Đogo, *Vunena vremena*.), javne istupe (*beogradska šestorka*, Leteći univerzitet) ili neobjavljene publicističke radove kojima je anticipirala unutarjugoslovensko prekrajanje republičkih avnojevskih granica (Vojislav Šešelj) – osnivani su Odbor za zaštitu umetničkog stvaralaštva i Odbor za zaštitu slobode mišljenja i izražavanja, te je potkraj 1980. godine saveznim vlastima upućena peticija kojom se zahtijevalo ukidanje tzv. *Verbalnog delikta*, čuvenog člana 133 Krivičnog zakona SFRJ kao pravnog temelja za gonjenje i osudu kritičkog ili prosto drugačijeg promišljanja u odnosu na oficijelni režim istine.¹⁸

Politička i partijska elita je na provalu kritičkog razmišljanja u javni prostor početkom 1980-ih odgovarala na različite načine: angažmanom intelektualaca da pod njihovim pokroviteljstvom izrade dokumente koji bi sadržavali kritičku refleksiju na funkcioniranje samoupravljanja kao ekonomskog i političkog sistema; „ideološkim formulacijama i zabranama“, hapšenjem i sudskim progonima, te naposljetku javnom kritikom putem publikacija, tj. „knjigom na knjigu“. Najizrazitiji primjer posljednje strategije bila je tzv. *Bijela knjiga*, nastala na temelju savjetovanja iniciranih i organiziranih od strane CK SKH, tj. visokih dužnosnika tog partijskog tijela, Josipa Vrhoveca

---

smrti i Grešnik Dobrice Ćosića; *Očevi i oci* Slobodana Selinića; zbirci pjesama *Istočnice* Ljubomira Simovića; te o *Anatemi* Vojislava Lubarde; *Nožu* Vuka Draškovića i *Golubnjači* Jovana Radulovića – kroz koje je oblikovan narativ o žrtvama, stradanju koje je srpski narod zalud podnio u ratovima zarad stvaranja Jugoslavije, o izdajama i zločinima koje su pretrpili od strane slovenske braće koji nisu željeli Jugoslaviju, o međuetničkom nepovjerenju pod fasadom parole *bratstva i jedinstva*, o masovnim zločinima koji su živjeli u kolektivnom pamćenju i njihovim počiniocima integriranim u socijalističku društvenu stvarnost, o razočarenju i marginaliziranosti koje je za Srbe donio socijalizam, o cijepanju nacionalnog tkiva na četnike i partizane i potrebi nacionalnog izmirenja, o staljinističkoj represiji „titoizma“ nad unutarnjim neprijateljem, te nespojivosti Jugoslavije sa demokratijom i slobodom, vidi detaljnije: J.D. Soso, 'Spasioci nacije', 140-165.

¹⁷ Vidjeti: A. Budding, Chapter Five: After Tito – Crisis, *Serb Intellectuals and the National Question*, 162-165; D. Jović, *Jugoslavija država koja je odumrla*, 336-340.

¹⁸O svemu navedenom detaljnije vidjeti kod: A. Budding, Chapter Five: After Tito – Crisis, *Serb Intellectuals and the National Question*, 161-165; D. Jović, *Jugoslavija država koja je odumrla*, 336. Osnivanje Odbora za zaštitu umetničkog stvaralaštva iniciralo je Udruženje književnika Srbije i na njegovom čelu su bili Zoran Gluščević, te docnije Vuk Drašković. Iza osnivanja Odbora za zaštitu slobode mišljenja i izražavanja je stajala Srpska akademija nauka i umjetnosti, tj. prvak srpske *kritičke inteligencije*, Dobrica Ćosić. *Isto*, 337.

i Stipe Šuvara, te u fokusu koje se najvećim dijelom našlo srpsko kulturno, književno stvaralaštvo s početka 1980-ih. Sve navedeno je tumačeno kao napad na *slobodarsku* i *demokratsku* SR Srbiju iz dogmatske SR Hrvatske kojim je narušeno nepisano pravilo obračuna sa nacionalizmom u vlastitoj sredini.¹⁹

Kriza jugoslovenske države, kao i sva navedena dešavanja, u fokus javne rasprave početkom 1980-ih doveli su koncept državnog, političkog, društvenog i kulturnog jugoslovenstva. U tom smislu važan je, pored tegobnog nastojanja da se sačini drugo izdanje *Enciklopedije Jugoslavije*,²⁰ pokušaj da se u nastavne planove i programe za osnovne i srednje škole, širom Jugoslavije, unese jezgra zajedničkog i za Jugoslaviju objedinjujućeg znanja, te posebno, za šta je inicijativu dalo Hrvatsko književno društvo još 1978, da se definiira njihov zajednički literarni minimum. Ovaj posljednji pokušaj da se oživi kulturno jugoslovenstvo propao je dijelom zbog otpora koje mu je pružala srpska kulturna inteligencija iz razloga što su, u nacrtu programa i planova i izboru literature, kako se tvrdilo, politički kriteriji nadvladavali umjetničke te što su se republičke granice projicirale u prošlost, *vještački* redefinišući nacionalne literature u republičke. S druge strane, slovenački književnici, među kojima najodlučnije Ciril Zlobec, ustali su protiv zajedničkih jezgri zbog bojazni za vlastiti nacionalni identitet.²¹

Naposlijetku, ono ključno što je obilježilo prvu polovinu 1980-ih, i iz čega je ishodilo sve ostalo što sam do sada navela, jeste zahtjev za ustavnom reformom izrastao iz veoma široko rasprostranjenog uvjerenja među srpskom političkom elitom i kulturnom inteligencijom – nepovratno učvršćenog zbivanjima na Kosovu – da je jugoslovensku ekonomsku i političku krizu uzrokovao „opći trend decentralizacije”, kako unutar Jugoslavije, tako i Srbije kao složene federalne jedinice.²² Zapravo, sa izražavanjem nezadovoljstva Ustavom iz 1974, decentralizacijom SFRJ, konstituisanjem republika kao država u državi, afirmacijom *perifernih* nacionalno-kulturnih kolektivnih identiteta, te

¹⁹ D. Jović, *Jugoslavija država koja je odumrla*, 334. Detaljnije o *Bijeloj knjizi* vidjeti: Isto, 345-350. O nastanku *Bijele knjige* i napadima na nju vidjeti također: D. Bilandžić, *Jugoslavija poslije Tita*, 200-210. O književnom narativu koji se našao pod lupom te publikacije vidjeti: *Bijela knjiga Stipe Šuvara. Originalni dokument Centra CK SKH za informiranje i propagandu od 21. ožujka 1984.*, ur. Zvonimir Despot, Zagreb 2010.

²⁰ O tome vidjeti: J.D. Soso, 'Spasioci nacije', 116-123.

²¹ O svemu navedenom vidjeti: A. Budding, Chapter Five: After Tito – Crisis, *Serb Intellectuals and the National Question*, 171-173; Na skupštini Saveza književnika Jugoslavije u Kruševu, 23-24. 3. 1984. godine, Ciril Zlobec je govorio o širokoj javnoj raspravi koja se u Sloveniji vodila u naučnim institucijama, društveno-političkim organizacijama te unutar Partije, o zajedničkim jezgrima, ocijenivši ih kao „jednu od najnesrećnijih stvari koje je izmislila naša birokratija“. Zatim je dodao: „Ja sa ove tribine kažem da je ta ideja (...) bila jedna od najopasnijih za naše bratstvo-jedinstvo. (...) Šta hoćete više od bratstva-jedinstva? Hoćete sada još zajedništvo, prožimanje, što je (...) ono što u drugim zemljama razumeju kao asimilacija. Asimilacija nam nije potrebna.“ Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ), Fond: Savez književnika Jugoslavije (dalje: SKJ), fascikla 7 (dalje: f. 7), *Godišnja skupština Saveza književnika Jugoslavije (Stenografske beleške)*, Kruševu, 23. i 24. marta 1984. godine.

²² D. Jović, *Jugoslavija država koja je odumrla*, 334.

ustavnim konstituisanjem pokrajina što je, kako se tvrdilo, osujećivalo konstituisanje Republike Srbije kao „jedinственe državne i društveno-političke zajednice”, počelo se gotovo odmah nakon njegova donošenja²³, te je ono od strane političkog vrha SR Srbije izraženo 1977. u spisu poznatom kao *Plava knjiga*.²⁴ Već od ranih osamdesetih, te posebno nakon izbijanja demonstracija na Kosovu 1981. godine, i srbijanski mediji, kao *ideološki aparati* političkog rukovodstva republike i srpske kulturne inteligencije, mobilizirali su i traumatizirali nacionalno javno mnijenje kroz *kosovsko pitanje* te vršili pritiske i napade na ostala republička rukovodstva sa ciljem iznuđivanja ustavnih promjena i podrške u borbi protiv *albanske iredente*.²⁵

Zapravo, tokom 1985. godine taj proces se intenzivirao. Početkom maja u javnost je dospio slučaj Martinović, prerastao u *metaforu silovanog srpstva* na Kosovu, potakao novi val kolektivnog nezadovoljstva i frustracije te proizveo, što je i bio cilj, novu vrstu pritiska na jugoslovensku društveno-političku javnost. Istog mjeseca, na poziv Ivana Stambolića srpskoj kulturnoj inteligenciji da se uključi u debatu o političkim problemima zemlje, formirana je specijalna komisija Srpske akademije nauka i umjetnosti, na čelu sa književnikom Antonijem Isakovićem,²⁶ koja će sačiniti izvještaj poznat kao *Memorandum*

²³ Vidjeti: Jasna Dragović-Soso, '*Spasioci nacije*'; Uporediti sa: Vojin Dimitrijević, Sukobi oko Ustava iz 1974, *Srpska strana rata, Trauma i katarza u istorijskom pamćenju (II)*, priir. Nebojša Popov, Beograd, Zrenjanin 1996, 11-36.

²⁴ Predsedništvo Socijalističke Republike Srbije – Radna grupa, *Socijalistička republika Srbija i autonomne pokrajine u njenom sastavu, Beograd, 11. marta 1977. godine (strogo poverljivo)*, zahvaljujem prof. dr. Husniji Kamberoviću na ustupanju ovog dokumenta, tzv. *Plave knjige*. U njoj su opisani problemi sa kojima se socijalistička Srbija, kao složena federalna jedinica, suočavala „u sprovođenju odredbi Ustava“ te je imala svrhu pokazati koliko je do tada bilo „ostvareno u pogledu izgrađivanja unutrašnje povezanosti i jedinstva Republike“. Insistiralo se na „dvostranosti“ pokrajinskog političkog identiteta koji je bio i „element jugoslovenskog federalizma“ i „sastavni element Socijalističke Republike Srbije“, čime je posredno izražavan strah od prerastanja pokrajina u republike, za koje se smatralo da sa Srbijom čine jedinstven politički, društveni, nacionalni i kulturni entitet. Slobodan Bjelica, „Plava knjiga“ i njena recepcija 1977. godine, *Tokovi istorije*, br. 24 (2/2016), Beograd 2016, 37-64.

²⁵ Husnija Kamberović, *The Discourse about Kosovo in Bosnia-Herzegovina, 1981-1989, Comparative Southeast European Studies*, Vol. 69, Issue 2-3, Berlin 2021, 245-265; Zapravo, stereotipne stigmatizacije (*tamnovilajetska Bosna*) i propagandni napadi na rukovodstva drugih republika za cilj su imali osujećivanje zaživljavanja republičkih društava, konkretno Bosne i Hercegovine, kao stabilnih i trajnih kulturnih i društvenih entiteta jer su etabliranjem muslimanske nacionalno-kulturne i bosanskohercegovačke društvene i kulturne zasebnosti anulirane perspektive jugoslovenskom, zapravo jedinstvenom srpskom, društvu i kulturi. O tome vidjeti: Denis Veladžić, *Bosna i Hercegovina u srbijanskim sredstvima javnog informiranja i izdavačko-publicističkoj djelatnosti od 1980. do 1984. godine*, Sarajevo, januar 2015. godine, rukopis magistarskog rada odbranjenog na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Vidjeti i: R. Dizdarević, *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije*, 88-91. Dizdarević napominje da su srbijanski mediji nakon kosovskih zbivanja širili „neraspoloženje prema Albancima i nepovjerenje u albanske kadrove“, te da se o Kosovu pisalo „sa snažnom aromom revanšizma, osvetoljubivosti i (...) nacionalističke strasti“. *Isto*, 88.

²⁶ Srpski književnik Antonije Isaković, autor knjiga *Tren I* i *Tren II* koje su bile posvećene tzv. staljinističkom teroru titoističkog sistema nad unutarnjim neprijateljem, te su u tom smislu predstavljale publicističke perjanice revizionističke literature početkom 1980-ih, bio je jedan od

SANU. U julu 1985. Stambolić je, unutar Predsjedništva CK SKJ, inicirao raspravu o *kosovskom pitanju* kojeg je postavio kao jugoslovenski problem, te je u ime njegovog rješavanja formirana Radna grupa na čelu sa Milanom Kučanom koja je do kraja mjeseca sastavila izvještaj o kojem se 10. 1985. raspravljalo na sjednici CK SKJ, te su tom prilikom podržani glavni srpski zahtjevi i stav da SR Srbija ima pravo da bude država dok pokrajine u njenom sastavu to nemaju. Navedeno je predstavljalo političku pobjedu srpskog rukovodstva.²⁷ Toj „pobjedi”, hipoteza je ovog rada, doprinijele su i diskurzivne prakse te aktivnost dijela srpskih književnika, okupljenih u Udruženju književnika Srbije, unutar Saveza književnika Jugoslavije tokom 1985. godine. Stranice koje slijede posvećene su prikazu i analizi tih diskurzivnih strategija i praksi.

Deveti kongres Saveza književnika Jugoslavije: napad srpskih književnika na Ustav iz 1974. i diskurzivna dramtizacija *kosovskog pitanja*

„Stoga zahtevamo ukidanje člana Krivičnog zakona o verbalnom deliktu, kao i prestanak prakse primjenjivanja odrednice o moralno-političkoj podobnosti.”²⁸

„Fašizam nije pobedio, pobedila je ljudska nada.”²⁹

„(...) sloboda je i odgovornost. U samom činu slobode je sadržana odgovornost (...).”³⁰

„(...) zahtev za potpunom slobodom izražavanja uobičajena je fasada ksenofobije.”³¹

Deveti Kongres Saveza književnika Jugoslavije koji je održan 18-20. 4. 1985. u Novom Sadu u potpunosti je izrastao iz naprijed opisanog društveno-političkog konteksta i previranja koja su ga obilježila te je predstavljao složenu i višeslojnu ideološku refleksiju na ta zbivanja.³²

---

prvih javnih kritičara ličnosti Josipa Broza Tita koji je u jesen 1984. tražio da se Titovo djelo historijski sagleda i valorizuje. D. Bilandžić, *Jugoslavija poslije Tita*, 206.

²⁷ D. Jović, *Jugoslavija država koja je odumrla*, 352-363.

²⁸ Poruka IX kongresa Saveza književnika Jugoslavije, *IX Kongres Saveza književnika Jugoslavije Dokumenta*, Novi Sad, 18-20. april 1985, Novi Sad 1985, 8.

²⁹ „Glas jugoslovenskih književnika povodom četrdesetogodišnjice pobjede nad fašizmom i oslobođenja“, *Isto*, 11. Tekst *Glasa*, na kraju Kongresa, pročitao je srpski književnik Miodrag Bulatović.

³⁰ Iz Uvodne riječi makedonskog pisca i predsjednika Predsjedništva Saveza književnika Jugoslavije u periodu mart 1984 - april 1985, Koleta Čašule, na IX Kongresu SKJ. AJ, SKJ, f. 5, *Deveti kongres Saveza književnika Jugoslavije*, Novi Sad, 18, 19. i 20. aprila 1985. g. (*Stenografske beleške*).

³¹ T. Todorov, *Strah od varvara*, 193.

³² Novosadski kongres je organiziran gotovo deset godina nakon prethodnog, VIII kongresa SKJ koji je održan u Beogradu 2-4. 10. 1975. godine. Formalnu inicijativu za Sazivanje IX Kongresa

U radu Saveza je ozvaničio svojevrsnu prekretnicu jer su na njemu književnici, napose slovenački i srpski, uputili otvorenu kritiku vlastima socijalističke Jugoslavije koje su smatrali odgovornima za kreiranje stvarnosti koja odudara od revolucionarnih, socijalističkih i samoupravnih koncepata na kojima je trebala biti utemeljena i za generiranje svakovrsne krize.

Zapravo, na udaru kritike srpskih književnika našao se koncept samoupravljanja te Ustav iz 1974. koji je doveo, kako se tvrdilo, do dezintegracije Jugoslavije kao države i društva, i još bitnije, do dezintegracije i slabljenja Srbije što je imalo snažne refleksije i na polju kulturnog, jugoslovenskog, pa time i srpskog zbližavanja/udaljavanja. Ključna sintagma Kongresa bila je *sloboda stvaralaštva* te je u njeno ime sa Kongresa upućen zahtjev za ukidanjem tzv. *Verbalnog delikta*, čl. 133 Krivičnog zakona SFRJ. Za slobodu književnog izraza se posebno zalagala srpska kulturna inteligencija napadajući nesmiljeno tzv. represivne i dogmatske strukture društveno-političke moći koje su je ograničavale kao i pripadnike inteligencije koji su im služili. Glavna meta tog diskurzivnog nasrtaja bila je *Bijela knjiga* i njeni kreatori, tj. partijsko rukovodstvo CK SKH, te hrvatska inteligencija.

Drugi su se opet na Kongresu kritički osvrtni na *politizaciju književnosti*, tražili da u sintagmu slobode stvaralaštva bude inkorporiran osjećaj odgovornosti i sensibiliteta za nacionalno-kulturne razlike unutar socijalističke Jugoslavije, te tvrdili da se pod krinkom koncepta slobode i prava na kritiku u javni prostor i kroz politiziranu književnost diseminiraju sadržaji koji podrivaju međunacionalnu slogu i ravnopravnost u Jugoslaviji, te potiču nacionalne mobilizacije i generiraju krizu. U to ime se tražilo da se raspravi i donese zaključak o tome na koji su način književnici dali doprinos rastućoj političkoj krizi i da se izvrši diferencijacija tzv. *lijevih* od *desnih* ideoloških nastojanja u književnom stvaralaštvu. Neki su se književnici, također, kritički referirali na rad Saveza od njegovog osnivanja, na njegove književne veličine, njihovu priležnu idejno-političku saradnju sa političkim moćnicima, te javnu djelatnost u skladu sa dirigiranim smjernicama *odozgo*, kao i njihov komformizam koji je u drugi plan stavio intelektualnu društvenu odgovornost. Sve navedeno je, smatrali su, i dovelo do krize i provale kritike te otvaranja *tabu tema* unutar književnosti.

Naposljetku, na Kongresu je, od strane srpskih književnika, došlo do ofanzivnog otvaranja pitanja tzv. *genocida* nad Srbima i Crnogorcima na Kosovu kao uzroka njihovog iseljavanja iz Pokrajine, čime je započeo proces finalnog razmimoilaženja republičkih književnih udruženja unutar Saveza koji će naposljetku dovesti i do njegova raspada.

Već nakon Uvodne riječi koju je podnio Kole Čašule, predsjedavajući Saveza književnika Jugoslavije, na I plenarnoj sjednici novosadskog Kongresa,

---

SKJ dao je makedonski književnik, Kole Čašule, na skupštini Saveza održanoj u Kruševu 23-24. 3. 1984. AJ, SKJ, f. 7, *Godišnja skupština Saveza književnika Jugoslavije Kruševo, 23. i 24. marta 1984. godine (Stenografske beleške); Skupština saveza književnika Jugoslavije, Kruševo, 23-24. mart 1984*, ur. Slobodan Pavićević, Kragujevac 1984; Kratki osvrt na Deveti kongres SKJ vidjeti u: D. Bilandžić, *Jugoslavija poslije Tita*, 207-208.

mogao se steći uvid u to koliko se duboko ideološka podjela bila uvukla u kulturni život i postala motivom tzv. društvenog aktivizma a zapravo političkog angažmana književnika od početka 1980-ih, kao i koliko se rascjep na tzv. *ustavoreformatore* i *ustavobranitelje* učvrstio i među humanističkom inteligencijom, te naposljetku u kojoj mjeri se pooštrio sensibilitet spram najdominantnijeg jugoslovenskog nacionalizma – srpskog – i njegovog osporavateljskog „potencijala” za *Druge*. Čašule se u svom izlaganju kritički referirao na književnost kao diskurzivni prostor koji se, uz podršku (republičke) izdavačke djelatnosti, koja je navodno profitirala na rastućem populizmu, od strane književnika zlopotrebljavala u *dnevno-političke svrhe* sa ciljem proturanja *kontrarevolucionarnih ideja*, te koji su političke elite koristile da bi u društvo „pustili” neke svoje idejno kontroverzne stavove i opipali puls javnog mnijenja u najširem smislu.³³

Saopštenje srpskog književnika Miodraga Bulatovića – pod naslovom „Pogled na Savez književnika Jugoslavije: kakav je bio, kakav je danas, i kakav bi mogao biti?” – koje je uslijedilo na početku druge plenarne sjednice Kongresa, stiglo je kao odgovor na Uvodni referat. Ono je polazilo sa posve drugačijih ideoloških premisa i predstavljalo je ofanzivan napad na Ustav iz 1974. i na jugoslovensku-društveno političku stvarnost, te na republičke stvarnosti koje su nastale kao njegova i posljedica decentralizacije, te afirmacije nacionalno-kulturnih i republičkih osobenosti. Sastavnim dijelom te *nakaradne* stvarnosti i društveno-političke preobrazbe, u organizacionom i djelotvornom smislu,

³³ „(...) podmeće nam se kukavičje jaje pašićevsko-karađorđevićevskog ujedinjenja kao supstrat za naše oružano samoopredjeljenje, pa se ide i dalje i tvrdi da su AVNOJ-em teško pogođeni nacionalni interesi pojedinih naroda i narodnosti, od čega do izvoda da je AVNOJ-ska Jugoslavija tragedija za neke narode, njihov istorijski poraz, nije ni korak. Sugerira nam se povrat ka unitarizmu, majorizaciji, asimilaciji u stilu Petra Živkovića i sve se to nudi kao jedini izlaz iz, navodno, tragedije naše višenacionalnosti i višejezičnosti. Pri tom se svesno zagovara zatvaranje očiju pred neoborivom činjenicom (...) da je unitarizam samo maska za vrlo konkretan nacionalizam poznatih velikodržavnih apetita, da je unitarizam pledoaje za nož, kamu i krv, za građanski rat. (...) Uspostavlja se kategorija građana, naroda i narodnosti večno sumnjivih, večno destruktivnih; naroda i narodnosti koji su, trajno, potencijalni izdajnici, uspostavlja se kategorija građana, naroda i narodnosti drugog i trećeg reda. (...) Naša obaveza je da (...) odbijemo, odlučno i kategorično, neopozivo filozofiju da je glavna nesreća SFRJ i izvor svih njenih nedaća i kriza njena višenacionalnost i višejezičnost, njena avnojska konstituisanost na principima ravnopravnosti, samoupravljanja, a protiv svih vidova majorizacije, koja je samo prvi korak ka hegemoniji. (...) ne treba zaboraviti da su se tokom pređenog puta kotile (...) zavere (...) grube i suptilne zlopotrebe književnosti u vrlo konkretne dnevno-političke – uglavnom kontrarevolucionarne – svrhe. Da smo bili (i da jesmo) svedoci (...) i akteri sebeiznajmljivanja kolega idejama poraženih u revoluciji, idejama unitarističke histerije i nacionalne slepe i krvave mržnje, idejama iredente i izmećarskog separatizma, idejama bratoubistva, noža i krvi. (...) u svim nacionalnim i jezičkim sredinama (...) počinju da preovladavaju kriterijumi (...) koji (...) otvaraju širok put delima koja škakljaju nacionalizam i antikomunizam, gnev i nezadovoljstvo ljudi, da se u ponekim izdavačkim kućama (...) priželjkjuju, i podržavaju, te knjige, da se čak i neke političke konstelacije (...) koriste takvim knjigama kao paravanom za (...) objavljivanje nekih svojih stavova i zahteva za koje nemaju hrabrosti da ih zasada javno potpišu.“ AJ, SKJ, f. 5, *Deveti kongres SKJ*.

smatrao je Bulatović, bio je i Savez književnika Jugoslavije.³⁴ Nakon što je završio dio izlaganja posvećen „trnju i korovu partikularizma po svaku cenu” i „osmoglavom čudovištu nacionalizma, dogmatizma i paranoje”, tj. nakon što je pod krinkom zagovora *humanističkog* i *internacionalnog* kulturnog otvaranja, jugoslovenskog povezivanja i spajanja napao na Ustav iz 1974. i društveno-političko uređenje utemeljeno na njemu kao izvor svih zala, Bulatović se okrenuo pitanju Kosova, uvodeći u diskurzivnu arenu književnog kongresa riječ *genocid*, te kritičkom lamentiranju nad ujedinjenim i probuđenim djelovanjem balkanske desnice, prije svega albanske iredente. Ukratko, u Bulatovićevom izlaganju nije bilo kritičkih autorefleksija, ono za šta je napadao druge, konkretno za *suženu svest*, zapravo je sam emanirao.³⁵

Smatrao je da je popratnim dijelom etatističkog kulturnog zatvaranja na republičkoj razini, pa prema tome i uništavanja jugoslovenske kulture, bila njena provincijalizacija tokom koje su *zavičajni pisci* zamijenili jugoslovenske *književne velikane*. Sve skupa se, po njemu, manifestiralo kao (kulturni) *fašizam* unutar kojega je bila prisutna tendencija brisanja srpskog povijesnog stradanja iz kultura pamćenja oblikovanih književnim stvaranjem. *Etatističko desničarenje* izvršilo je, po Bulatoviću, *teror* nad jugoslovenskom *kulturnom baštinom* a pod krinkom nečega što se nešto kasnije, u nauci, definiralo kao diskurzivna *debalkanizacija* i *deorijentalizacija*.³⁶ Posljednji dio svog izlaganja Bulatović je

³⁴ „Savez književnika Jugoslavije je nepotrebna kopija našeg političkog sistema, koji (...) mora da se menja (...) Od tih osam veštačkih državnih tvorevina stvorili smo institucije, jače od samoupravljanja, a neubedljivije od predašnje države, koja se i nehotice pretočila u ova patuljasta i neviđeno ambiciozna republičko-pokrajinska-etatistička bića, u kojima je državno ovaploćena sužena svest i kao uzrok i kao posledica. Politički sužena svest nije u stanju da ustanovi ispravnu dijagnostiku sopstvene i tuđe ugroženosti. To je u stanju samo univerzalna, kosmopolitska jugoslovenska svest (...) koja je kadra da otkrije i prevaziđe i svoja i tuđa izopačenja.“ Isto.

³⁵ „'Komunist' od 12. aprila 1985. godine ocenjuje da progon ljudi sa svojih kosovskih ognjišta ima sva obeležja genocida i fašizma. Koliko smo čekali tu ocenu i koliko je ljudi dosad bačeno na marginu samo zato što su taj fašistički mrak u slavnoj socijalističkoj zemlji Jugoslaviji primetili na vreme?! (...) Krivotvorenje istorije, objavljivanje neanučnih i štetnih monografija, kakva je monografija „Albanci“ Cankarjeve založbe, istrebljivanje slovenskih toponima i istorijskih relikvija, opevavanje balista, čak i skrnavljenje grobova, samo dopunjuju repertoar bestijalne balkanske desnice i njene iredente, u potpunosti enverovske! Čitali smo i čitave programe zelenih fundamentalista (...) nacionalizam [op.a. je] patološka parcijalna svest koja samo sebe vidi (...) sužena svest (...).“ AJ, SKJ, f. 5, *Deveti kongres SKJ*. (tekst podvukla S.V, navedeno je aluzija na Dobricu Ćosića)

³⁶ „Sužena svest krijumčari u programe „zavičajne pisce“ (...) a pokušava da zaobiđe ili potpuno izbaci velikane književnih meridijana. (...) Čime ako ne izopačenjem (...) tumačiti teror nad našom baštinom? Naš (...) jedini danteovski ep, 'Jama' Ivana Gorana Kovačića, bio je predviđen za izbacivanje iz škola nekih naših regiona. Isto banstvo bilo se namerilo na Skendera Kulenovića i njegovu 'Stojanku majku Knežopoljku': to je ravno pokušaju da se potre istina o Jasenovcu (...) Drugo banstvo otišlo je dalje: 'Gorski vijenac' proglašen je genocidnim, velikosrpskim (...) Nije Mubera Mujagić prva primenila sadizam na Njegošu (...) Njegošu su otkidali od živog mesa, izbacivali mu najčešće upotrebljavani pridev, srpski (...) 'Smrt Smail-age Ćengića' takođe je bio predviđen za izgon iz škola i domova širom Jugoslavije. Ako se ovako nastavi, na listi nesavetovanih dela naći će se (...) i 'Na Drini ćuprija' Ive Andrića, zbog okupatorskog nabijanja na kolac (...).“ AJ, SKJ, f. 5, *Deveti kongres SKJ*; O bosanskohercegovačkoj „zavičajnoj“ književnici

posvetio vlastodržačkoj represiji nad kulturnim i književnim stvaralaštvom i oštroj kritici *Bijele knjige* čime je potakao niz retoričkih nasrtaja na Kongresu, uglavnom od strane pripadnika srpske kulturne inteligencije, na ovaj dokument Centra CK SKH za informiranje i propagandu.³⁷

Sa Bulatovićevim i Čašuletovim saopštenjima postavljeni su temelji kongresnom diskurzivnom ringu na kojem su s jedne strane našli, grubo rečeno, zagovornici i branioci nacionalnih, kulturnih i republičkih identitarnih zasebnosti i oponenti nacionalnom, kulturnom, društvenom i državnom jugoslovenskom i srpskom *unitarizmu*, a s druge strane zagovornici jugoslovenskog i srpskog kulturnog, političkog i društvenog jedinstva koji su i napadali i osporavali branjene zasebnosti kao vještačke, uz popratnu viktimizaciju srpskog nacionalnog kolektiva za kojeg su tvrdili da je na Kosovu, kao žarištu jugoslovenske krize, ugrožen od albanskog *Drugog*. Dakle, veliki broj narednih izlaganja i diskutovanja predstavljalo je svojevrsnu dihotomnu refleksiju na ova dva i njihovu daljnju narativnu i idejnu nadgradnju.

Na Bulatovićevo izlaganje i njegove diskurzivne strategije usmjerene na osporavanje *Drugih* i na ustavno uređenje zemlje osvrnuli su se oštro predstavnici/-e hrvatskog, crnogorskog, makedonskog i slovenačkog književnog udruženja/društva.³⁸ Ustali su protiv njegovog neprimjerenog i ostrašćenog načina obraćanja učesnicima Kongresa – „s pozicije nadjugoslovenskog gazde” – te izrazili prepoznavanje *nazadne* i *prevaziđene* idejno-političke agende koja je stajala iza njegovog zalaganja za *slobodu stvaralaštva* kao paravana za iskazivanje političkih poruka. Slovenački pisci – Ciril Zlobec, Dimitrije Rupel, Tone Patrljič, Tone Peršek – beskompromisno su stali u odbranu svog nacionalnog identiteta, tj. slovenačke nacionalne i republičke zasebnosti te uopće prava na (nacionalnu)kulturnu različitost u okvirima SFRJ. Zlobec je, uzvraćajući na Bulatovićev napad, sebe nazvao *autokefalskim piscem*, izjavljujući: „(...) mi Slovenci smo samobitan narod (...) To je aksiom našeg života, javnog i intimnog, etnička, istorijska, kulturna i sazajna premisa, koja ne može da bude predmet dogovaranja, prilagođavanja ili čak menjanja, budući da (...) nismo slučajna tvorevina”. Podsjetio je da riječ pisca „može da (...) stvara

---

Muberi Mujagić koja je u reagovanju za beogradski tjednik *Intervju* u januaru 1985. pledirala za izbacivanje „islamofobijskih stihova“ Petra Petrovića Njegoša i Ivana Mažuranića iz lektira, vidjeti: Leksikon disidenata, Mubera Mujagić (1943-2008), prir. Melika Salihbeg Bosnawi 17.6.2019, Mubera Mujagić (1943 – 2008) - Dissident (unsa.ba) (Pristup: 6. 2. 2024); Prof. Mubera Mujagić, „Njegoš ipak nacionalista“, *Intervju*, Beograd, 18. 1. 1985, 16, 17, 18. Vidjeti i reakcije koje je ovaj tekst izazvao: Mr. Dimitrije L. Mašanović, „Njegoš u sto lekcija“; Petar Džaić, „Uža nacionalna boja“; Anđelko Vuletić, „Nisam to rekao“; Milorad Vučelić, „Zar samo krst i polumesec“, *Intervju*, Beograd, 18. 1. 1985, 4, 35, 36.

³⁷ „Bijela knjiga“, ta kartoteka, taj registar živih i mrtvih duša, svojevrsna je golubnjača, jama krvavog ždrebla i kalnog dana! 'Bijela knjiga' je izrazila i najavila moguću (...) odstrel na ljude, na njihove, zamislite, aforizme (...) na nevine pošalice, na istrgnute stihove (...).“ AJ, SKJ, f. 5, *Deveti kongres SKJ*.

³⁸ Izdvajam reagovanja Marije Peakić Mikuljan, predsjednice HDK, crnogorskog književnika Mile Kralja, te hrvatskog književnika Pere Kvesića. AJ, SKJ, f. 5, *Deveti kongres SKJ*.

raspoloženje, da podstiče i rasplamsava osećanja” te je u ime mogućih reperkusija – *negativnih socijalnih i nacionalnih emocija* – pozvao na veći osjećaj odgovornosti konstatujući da „Nisu sve razlike među nama (...) a priori deformacije, ekscesi, provincijalizmi, regionalizmi, neprijateljski stavovi”. Uz napomenu da sintagma *bratstvo i jedinstvo* ne bi trebala biti uputom za asimilaciju upozorio je na tragičnost svake politike „koja je usmerena ka eliminaciji”. Dimitrije Rupel je postavio pitanje „da li su pisci intelektualci?”, te konstatovao da Bulatovićev ispolitizirani govor ne predstavlja intelektualni pristup situaciji. I on je napomenuo da u odnosu na *kozmpolitizam* književnog stvaranja prednost daje *nacionalizmu, naciji pisca*.³⁹ Tone Patrljić je pozdravio progovor pisaca o tzv. *tabu temama* konstatujući da to doprinosi „političkom obračunu s nekim greškama u prošlosti”, te je osudio činjenicu da su se te „demokratske pojave našle na spisku 'neprijateljskih pozicija““. Potom je, referirajući se na Bulatovićevu izjavu o provincijalnom kulturnom zatvaranju u republičke granice, srpskom piscu poručio da „nije provincija u gradu u kome živiš, nego u duhu, u kakvoj okolini živiš”.⁴⁰ Značajno je napomenuti da su i slovenački i albanski pisci na Kongresu i zasjedanjima upravnih tijela SKJ pokazivali znatnu osjetljivost zbog neuvažavanja njihove jezičke, kao dijela nacionalno-kulturne, zasebnosti koja se očitovala kao potreba njihovog podrazumijevajućeg prilagođavanja i upotrebe srpskohrvatskog/hrvatskosrpskog jezika na zajedničkim kulturnim okupljanjima.

Može se reći da su Kongres obilježila, posebice zbog posljedica koje su uslijedile, smjela i otvorena reagovanja albanskih pisaca, Redžepa Ćosje i Hasana Mekulija, na Bulatovićevu izlaganje.⁴¹ Ćosja se osvrnuo na „odjednom” intenziviranu i „unosnu” literarnu, publicističku i historiografsku produkciju narativa na srpsko-hrvatskom jeziku o istorijskoj i kulturnoj tradiciji albanskog naroda koju karakteriše „intelektualni anahronizam” i „tendenciozna selekcija činjenica” kroz koju se kreiraju predrasude prema Albancima radikalnije od onih koje su bile prisutne u „srpskoj građanskoj publicistici 19. i prvih decenija 20. veka, kada je buržoazija, pokrenuta nacionalnim egoizmom i zavojevačkim težnjama, bila jako okrutna prema albanskom narodu.” Sve te publicističke tendencije, naglašavao je Ćosja, javile su se „uporedo s nastojanjima da se ograniči ustavni položaj Pokrajine” i njihovi su se autori pojavljivali u ulozi „mandatara istine” koju su pokušavali nametnuti. S druge strane, upozoravao je, svi ti napisi su se kod pripadnika albanskog naroda doživljavali kao „posebno usmjeravanje recepcije istorijske i kulturne tradicije”, „način dirigovanja kulturnog pamćenja”, „cenzurom koja preko istorijske i kulturne tradicije (...) kontroliše duhovnu sadašnjost”. Ćosja je Bulatovićeve tvrdnje o genocidu nad

³⁹ „Ja sam za narod pisaca, jer 'narod' u svom jezgru skriva reč 'rod', rođenje. (...) pisci (...) pripadaju tom svom poslu kao članovi naroda (...).“ *Isto*.

⁴⁰ AJ, SKJ, f. 5, *Deveti kongres SKJ*.

⁴¹ Pored Ćosje i Mekulija, u diskusiji na Kongresu učestvovao je i Ibrahim Rugova koji je Bulatovićeva ponuđena „rešenja“ nazvao anahronim, prevaziđenim te je konstatovao trend politizacije (srpske) književnosti zbog „uskih političkih ili nacionalnih razloga. *Isto*.

nealbanskim/srpskim stanovništvom na Kosovu nazvao neistinama, naglasivši da albanski narod, opterećen strukturnim siromaštvom, nema kapaciteta za sistemsko nasilje jer se bori za „goli opstanak”. Na kraju je Čosja naglasio da neka načela i principi, među kojima je bio i princip slobode stvaralaštva i pravo na kritiku vlasti, za koje je srpska kulturna inteligencija na Kongresu tako ostrašćeno pledirala, nisu na isti način primjenjivana niti shvatana u Beogradu i u Prištini. Tj. da u slobodi progovora za Srbe i Albance nisu važili isti kriteriji i ista prava.⁴²

Upravo kroz prizmu ove Čosjine izjave s dozom rezerve se treba osvrnuti na tvrdnje, tako drage pripadnicima srpske kulturne inteligencije, o demokratskom, slobodarskom Beogradu 1980-ih i Srbiji kao republici „sa najvišim stupnjem slobode u Jugoslaviji”⁴³. Nije li taj liberalizam bio ograničenog idejnog dometa i selektivnog karaktera, budući da se manifestirao kao pravo dominantno pripadnika srpske kulturne inteligencije da diskurzivno kreiraju i usmjere nacionalno nezadovoljstvo i frustraciju svojom pozicijom u socijalističkoj Jugoslaviji, te da pri tome imenuju konkretne individue i kolektive u Jugoslaviji kao krivce za takvu situaciju? Je li zatvaranje vlastitog kolektiva u tamicu kreirane, duboko monoperspektivne, viktimizatorske vizije prošlosti i sadašnjosti suštinski moglo biti dovedeno u vezu sa demokratijom i slobodom? Smatram da nije, te da tome u prilog najviše govore politički i ideološki program, te političko vođstvo koje su te diskurzivne prakse i ta *slobodarska atmosfera* „ustolicele”, kao i strašne posljedice ratnih zločina iz 1990-ih koje će nastati kao njihova direktna posljedica.

Na Čosjine izjave nadovezao se i Mekuli napominjući da su i Albanci i kosovska društvena stvarnost već neko vrijeme objekti „senzacionalističkih zamešateljstava” te da to za posledicu ima širenje histerije koja postaje ozbiljniji društveni problem od teške ekonomske situacije u Pokrajini. I on se osvrnuo na pojačanu produkciju tendenciozne i štetne literature o Albancima, za riječ genocid je konstatovao da je „strašna reč” a potom napomenuo da genocidi „postoje dugo, dugo” i to ne samo nad Srbima i Crnogorcima te je uputio na strukturno socio-ekonomsko zaostajanje Pokrajine i siromaštvo kao na uzrok iseljavanja ne samo Albanaca, već svih naroda i narodnosti sa Kosova. Pod krinkom medijskog senzacionalizma i parolom humanizma, napominjao je Mekuli, pokušava se ostvariti jugoslovenski unitaristički koncept te se pri tome

⁴² „(...) na Kosovu ima priličan broj tema i problema o kojima se malo teže može pisati. (...) albanski pisci na Kosovu (...) kritički o društvenoj stvarnosti uglavnom samo mogu sanjati. (...) Dok se pod pojmom slobode stvaralaštva u Beogradu (...) podrazumeva mogućnost da se o albanskoj istorijskoj i kulturnoj tradiciji može sve (...) pisati, dotle se u Prištini na sve to i ne može uopšte odgovoriti. (...) Kriterijumi za određivanje (...) odgovornosti, krivica i krivičnosti, na Kosovu su (...) više puta oštriji nego u drugim krajevima zemlje.“ AJ, SKJ, f. 5, *Deveti kongres SKJ*.

⁴³ D. Jović, *Jugoslavija država koja je odumrla*, 340; vidjeti i: Milorad Vučelić, “Polemika o Jugoslaviji (‘Stvaranje Jugoslavije 1790-1918’, Milorad Ekmečić)”, *Nin*, br. 2037, Beograd, 14. januar 1990, 31.

„zaboravlja” da su Albanci dio jugoslovenskog društva i da žele jednakost, ravnopravnost i slobodu koje i drugi uživaju u njemu.⁴⁴

I Ćosja i Mekuli su naglašavali činjenicu dubokog nepoznavanja albanskog naroda, njegove istorije, kulture i tradicije od strane ostatka Jugoslavije te su ukazivali na to da su Albanci, iako ih se optuživalo za kulturni izolacionizam, mnogo više bili otvoreni prema tzv. srpskohrvatskom kulturnom prostoru nego što je bio obratan slučaj.⁴⁵ Konkretni primjer toga, osim literature koja je u mnogo većem broju prevedena sa tadašnjeg srpskohrvatskog/hrvatskosrpskog na albanski, kako su tvrdili albanski pisci, bila je i činjenica da su oni na skupštinama, kongresima, sjednicama Predsjedništva saveza govorili srpskohrvatskim/hrvatskosrpskim jezikom jer albanski niko nije razumijevao.

Nakon Ćosjinog izlaganja na Kongresu uslijedile su oštre reakcije srpskih književnika koje su pratile ideološku liniju Bulatovićeve izlaganja i dalje je razrađivale i nadograđivale. Njima se plediralo za „jugoslovenski narod, jugoslovensku kulturu i jugoslovensku civilizaciju”, tražilo se od albanskih književnika i jugoslovenske javnosti da priznaju i osude tzv. genocid na Kosovu. Srpski su književnici⁴⁶ napadali *republički etatizam* i *nacionalnu samodovoljnost*

---

⁴⁴ „Jednom prilikom kada sam bio u Beogradu pozvan na neke razgovore o našim uzajamnim odnosima (...) u jednoj pauzi, ispred zgrade (...) čuo sam (...) kolportera kako viče: 'Narode, požurite, kupite novine, senzacija: na Kosovu se porodio muškarac!' (...) Mislim da bi mnoge istine o nama na Kosovu i o našim gorčinama i bitkama morale (...) sa stanovišta savesti (...) zajedničke jugoslovenske brige (...) zajedničke jugoslovenske etike, da budu posmatrane i kroz ovakve „metafore“. Jer lako je biti žrtva (...) senzacionalističkih zamešateljstava (...) u dve-tri godine nagomilala [se] jedna hrpa literature (...) o Albancima, počev od njihovog rođenja, jer mi smo krivi za svoje rođenje, do njihovog načina umiranja, jer mi smo krivi i za to kako umiremo, i krivi smo svi, jer ne razumeju neki ljudi našu dramu. A drama koja se zbilila i zbiva se na Kosovu nije drama samo jednog naroda. (...) Pominjan je ovde i genocid. Strašna reč! (...) pominjana (...) bez predgovora i (...) pogovora (...) genocidi (...) postoje dugo, dugo. I ne samo genocid protiv Srba i Crnogoraca koji se iseljavaju i traže sebi dom negde drugde, nego i Albanaca, i Turaka, i Roma (...) svih onih koji (...) diljem Jugoslavije (...) diljem Evrope i Azije i Afrike, čak do Amerike, traže sebi hleb. (...) zato što nam je bilo tesno na uskom prostoru gde nema ni fabrika, ni male privrede, ni prave privrede, ni velike privrede, ni dovoljno knjiga, ni dovoljno škola, ni dovoljno hleba, ni dovoljno klupa za našu decu, ni dovoljno koječega tamo o čemu se u drugim mestima ne mora na takav način sanjati i govoriti. (...) mi na tu dramu i na te naše muke i jade i patnje gledamo (...) drukčije (...) Savez komunista tamo bije bitku (...) da zaustavimo ne samo iseljavanje nego i (...) histeriju koju nam (...) zamešateljji stalno podmeću da bi (...) tajno ili javno, rekli ponešto, pomalo unitarističko, pomalo nehumano, ali u ime humanizma i u ime nekakvog jugoslovenstva, zaboravljajući da smo mi deo ovog društva (...) i da želimo da budemo pred zakonom ove zemlje i pred savešću ove zemlje jednaki sa svima. (...) ova [će] zemlja smoći snage da i tamo stvori ono što je stvorila u drugim sredinama i da mi uvek budemo dovoljno slobodni (...) da kažemo svoju reč i svoju misao. Jer (...) dosta smo čitali.“ AJ, SKJ, f. 5, *Deveti kongres SKJ*.

⁴⁵ „Ja u svom tekstu (...) govorim o tom našem recipročnom (ne)prevođenju, odnosno o nedovoljnosti tog prevođenja (...) ja tvrdim da su mnogi pisci ove zemlje (...) ušli u naše domove i u našem jeziku progovorili prvi put snažno čistim albanskim jezikom. (...) Nasuprot tome, moram (...) reći da se naša literatura malo prevodi, da se ne prevodi dovoljno i da je možda i u tome deo nesporazuma na našim prostorima i razlog mnogim predrasudama koje o nama vladaju.“ *Isto*.

⁴⁶ Milan Komnenić, Milutin Srećković, Živan Milisavac, Nikola Milošević te Zoran Glušević.

te tvrdili da je posljedica tih pojava bila provincijalizacija kulture. Uvredama su se referirali na *Bijelu knjigu* i branili trend politizacije književnosti koji su predstavljali kao demokratsku potrebu „našeg društva (...) izraz njegove teške moralne i ideološke krize”. Toplim riječima su se osvrtni na ključne protagoniste tog književnog talasa – Dobricu Ćosića i Antonija Isakovića – koje je konstruirana srpska nacionalna stvarnost potvrđivala kao nacionalne proroke.⁴⁷

Najdalje je u svom ostrašćenom etiketiranju tzv. *republičkog kulturnog etatizma* kao pokrovitelja *vještački konstruiranih* republičkih i nacionalnih identiteta otišao Jovan Delić. On je, naime, produkciju diskurzivnog znanja o republičkim identitetima kao socio-kulturnim i povijesnim entitetima, te o nacionalnim kulturnim zasebnostima nazvao *separatizmom* i putem u *duhovno ludilo*. Za čitav proces diskurzivne legitimacije zasebnih republičkih društava i nacionalnih identiteta instruiran „odozgo” konstatovao je da „prenebregava vrednosti uzgajajući duhovnu laž, jer sprečava duhovno i kulturno prožimanje, jer manipuliše kulturom instrumentalizirajući je i falsifikujući. Separatizam je put u socijalno ludilo (...) jer vodi u zatvaranje „sredina” i razaranje zajednica, jer ugrožava status jugoslovenske kulture u zemlji i van nje, jer stvara povoljno tle za opasna nacionalna i regionalna razdvajanja”.⁴⁸

Bulatović je na Kongresu imao niz replika na kritike koje su mu upućivane te na izjave koje su davane sa idejnih pozicija odbrane društveno-političkog uređenja ustavno utemeljenog 1974. godine, te odbrane prava na nacionalno-kulturnu i republičku zasebnost. Na Mekulijevu izjavu da Albanci žele ravnopravnost odgovorio je: „To i drugi žele – da budu ravnopravni sa njima. I zato što nisu ravnopravni sa njima, i beže, i sakati, i oslepljeni, i ranjeni – dokaz je da se ne može svuda biti ravnopravan sa njima. Ja ne izjednačavam ni Mekulija, ni Ćosju sa onim ljudima koji se bave političkim kriminalom. Samo bih voleo da i od tih časnih ljudi i naših kolega čujem glas protesta protiv jedne najodratnije vrste fašizma u današnjoj civilizaciji.” Na ovo mu je Mekuli odgovorio da njih dvojica nikada nisu imali ista prava u SFRJ, te da Bulatovića nikada nije vidio na Kosovu da učestvuje u akcijama protiv *genocida*. Pristao je da se *diferencira* skupa sa Ćosjom ali „ne napadajući svoj narod i braneći sve druge narode” jer, kako je napominjao „čojstvo je veće od junaštva, jer znači braniti druge od sebe”. Najoštriji odgovor Bulatoviću i srpskim književnicima koji su se na Kongresu obrušili na *Bijelu knjigu* stigao je od hrvatskog književnika Gorana Babića koji je za kulturno stvaralaštvo koje se našlo pod cenzorskom lupom *Bijele knjige* konstatovao da se radi o „elementima jedne građanske, desne, konzervativne i antisocijalističke revolucije”. Za Bulatovićevo izlaganje je rekao da „nije riječ o sporadičnim izljevima lopovluka, nego bi se

⁴⁷ Nikola Milošević je – aludirajući na *Bijelu knjigu* i one koji su stajali iza nje, te braneći slobodu stvaralaštva ograničavanu *dogmatsko-birokratskom represijom* – za *književnu desnicu staljinizma* proglasio one koji *institucionalizovanim nasiljem* pokušavaju održati *status quo*, konstatujući za *Bijelu knjigu* da je izraz „njihovog nekrofilnog psihološkog portreta” u kojem se različiti stvaraoci pretvaraju u „neizdiferencirano fašističko mnoštvo”. *Isto*.

⁴⁸ AJ, SKJ, f. 5, *Deveti kongres SKJ*.

prije moglo raditi o nastojanju da se na cesti pojave tenkovi. Nekom je i to u interesu. On će iz Pariza pisati herojska pisma o slobodi”, a potom je ustao u odbranu „dvojice časnih”, Stipe Šuvara i Oskara Daviča, „koje naša aktuelna desna kontaminacija (...) sve žešće napada (...) fašistička, ustaška i četnička”. Po njemu je, zbog očevidne nemogućnosti dijaloga, bilo izvjesno da će IX kongres SKJ biti i posljednji te je u to ime izlaganje završio riječima: „Svjetla su se u ovoj krčmi, gospodo, pogasila i makljaža je počela.”⁴⁹

Tokom posljednjeg dana Kongresa u Novom Sadu održana je i skupština Saveza književnika Jugoslavije na kojoj je slovenački pisac, Ciril Zlobec, jednoglasno izabran za novog predsjedavajućeg Predsjedništva SKJ te na kojoj je, od strane Miodraga Bulatovića, pokrenuta inicijativa kojoj su predstavnici slovenačkog, hrvatskog i kosovskog udruženja pružili izvjestan otpor. Naime, 14. 1. 1985. godine sekretar Predsjedništva Saveza, Ivan Ivanji, poslao je pismo Tonetu Patrljiču tražeći od slovenačkog književnog udruženja, koje je bilo na redu da dadne predsjedavajućeg, da pokrene inicijativu sa ciljem izmjene Statuta SKJ i produženja mandata predsjedavajućem i sekretaru Predsjedništva Saveza sa jedne na dvije godine.⁵⁰

Na Skupštini u Novom Sadu, 20. 4. 1985, Ivanji je pokrenuo ovo pitanje uz objašnjenje da česta fluktuacija članova unutar Predsjedništva Saveza usporava njegov rad, kao i da „ubrzana rotacija” samo prividno osigurava demokračičnost a zapravo uzrokuje odlaganje u donošenju važnih odluka.⁵¹ Potom je u razradi argumentacije u korist ovog prijedloga, čiji je inicijator zapravo i bio, Bulatović uzeo glavnu riječ istaknuvši da predsjedavajućeg treba preimenovati u Predsjednika Saveza književnika Jugoslavije i produžiti mu mandat, kao i članovima Predsjedništva sa ciljem „da mi odmah počnemo da menjamo svoj statut i svoj „ustav” (...) da obavezno bude jedan predsjednik ili eventualno dva, od kojih bi taj jedan bio iz Beograda, i koji bi mogao u odsustvu predsjednika da obavlja veliki deo poslova. (...) Ako samo uzmete koliko staleških pitanja, političkih i finansijskih itd. mora da se uradi, onda vam je jasno zašto se predlaže (...) čovek koji će morati da bude češće u Beogradu i neko koji mora stalno biti u gradu.” (podvukla S.V.)

U skladu sa ovim prijedlogom na Skupštini je pokrenuta inicijativa da se odmah obrazuje osmočlana komisija koja bi pripremila prijedlog izmjene Statuta te da se cijeli proces ubrza, ali su protiv toga ustali predstavnici/e kosovskog, slovenačkog i hrvatskog društva.⁵²

Tone Patrljič u svom nastupu ničim nije davao naslutiti da je već od ranije bio upoznat sa tom inicijativom. Izrazio je bojazan i neprihatanje

⁴⁹ Isto.

⁵⁰ AJ, SKJ, f. 9, *Pismo Ivana Ivanjija Tonetu Patrljiču, 14. januar 1985.*

⁵¹ Ivanji je tom prilikom naglasio: „Uveravam vas da bismo mnogo više naših ideja pretvorili u delo da imamo duže iste borce na izvršnim položajima (...)“ AJ, SKJ, f. 9, *Skupština Saveza književnika Jugoslavije (Stenografske beleške), Novi Sad, 20. 4. 1985. g.*

⁵² Isto.

prijedloga zbog „sumnjive brzine” kojom se ulijeće u realizaciju te izrazio mišljenje da treba propitati da li su te izmjene uopće potrebne.⁵³

Moguće da su česte kadrovske izmjene unutar uprave Saveza uistinu otežavale i usporavale njen rad ali je isto tako indikativno da je postojala namjera da se inicijativa pripiše najprije slovenačkom udruženju da bi joj se, najvjerovatnije, umanjili otpori, kao i da je postojala neka reorganizacijska agenda, usklađena sa političkom, koja je bila usmjerena na recentralizaciju i koja bi Savez možda stavila jače pod kontrolu književnika u Beogradu, tim više jer je, nakon predsjedavajućeg iz slovenačkog udruženja, red bio na Udruženje književnika Srbije da predloži svog kandidata. U tom smislu još je važnije da je taj, početkom 1986. godine, predloženi kandidat bio Miodrag Bulatović.⁵⁴

Nasrtaji srpskih književnika na (albansko) rukovodstvo Društva književnika Kosova i diskurzivno generiranje kosovske krize

U julu 1985. godine, dakle otprilike u isto vrijeme kada je Ivan Stambolić postavio *kosovsko pitanje* na dnevni red političke rasprave unutar CK SKJ, sazvana je vanredna sjednica Predsjedništva Saveza književnika Jugoslavije sa ciljem razgovora, rasprave i zauzimanja stava spram *Otvorenog pisma (Predsjedništvu Društva književnika Kosova)* kojeg je potpisalo, kako se navodilo, četrdeset književnih stvaralaca – „Srba, Crnogoraca i Muslimana, koji su živeli ili žive u SAP Kosovo”.⁵⁵ U *Pismu* je, dramatičnim jezikom, opisan navodni progon nealbanskog, zapravo srpskog stanovništva na Kosovu, uništavanje kulturnog nasljeđa i revolucionarnih tekovina, uopće drastično bezakonje koje je, prema tvrdnjama, bilo rezultiralo svakovrsnom uzurpacijom. Dat je i prikaz stanja u Društvu književnika Kosova (DKK) koje je, kako se tvrdilo, bilo dijelom sveukupnog opisanog vanrednog stanja na Kosovu. Uprava Društva je, prema autorima pisma, bila „etnički čista”, albanska, odbijala je saradnju sa Udruženjem književnika Srbije, provodila politiku kulturnog izolacionizma od ostatka jugoslovenskog kulturnog prostora, te su se i izbori za Predsjedništvo DKK provodili na neregularan način, ne poštujući načela nacionalne jednakopravnosti i zastupljenosti. Sve skupa je navelo srpske književnike, članove tog Predsjedništva, da podnesu ostavke i upute pismeni

⁵³ „(...) da li je to zaista toliko štetna situacija kakva je sada. Ja, recimo, mislim da nije. (...) sve ove stvari meni se nekako čine brzoplete i ja ne mogu na njih pristati.“ *Isto*.

⁵⁴ Bulatović nije odustao od svog prijedloga te je o njemu govorio i na sjednici Predsjedništva SKJ održanoj u Zagrebu, 9. 11. 1985. godine. AJ, SKJ, f. 22, *Izvod iz magnetofonskog snimka sednice Predsjedništva Saveza udruženja književnika Jugoslavije održane u Zagrebu dana 9. 11. 1985.*

⁵⁵ AJ, SKJ, f. 22, *Otvoreno pismo Predsjedništvu Društva književnika Kosova, Priština (bez datuma)*. Od četrdeset potpisnika *Pisma*, za koje je naglašavano da su i srpske i crnogorske i muslimanske nacionalnosti, bila su, suđeci na temelju imena, tek dva „muslimanska“ pisca – Ismet Marković i Alija Džogović.

vapaj jugoslovenskom društvu i Savezu.⁵⁶ U *Pismu* je, između ostalog, navedeno i to da od „izbijanja kontrarevolucije na Kosovu” 1981. godine nije održan nijedan sastanak Aktiva komunista, da je u djelovanju DKK bila prisutna „tendencija totalnog nepriznavanja postojanja srpske književnosti”, te je na kraju od društveno-političkih organa kojima je upućeno *Pismo*⁵⁷ kao i od Predsjedništva Saveza književnika Jugoslavije zatražena osuda kontrarevolucije na Kosovu, ravnopravan tretman pisaca svih jezika i nacionalnosti u Pokrajini, kao i izbor novog predsjedavajućeg i Predsedništva Društva književnika Kosova.

Indikativno je da je Udruženje književnika Srbije (UKS) *Otvoreno pismo* primilo prije Uprave DKK kojoj je bilo upućeno, tj. već 5. 7. 1985. te je 8. 7. 1985. promptno sazvana i vanredna sjednica Predsjedništva UKS koje je „jednoglasno podržalo sve stavove i apel da se hitno i neodložno poduzmu konkretne društveno-političke mere za izmenu postojećeg stanja u književnoj organizaciji na Kosovu”, a predsjedavajući Skupštine Udruženja književnika Srbije, Miodrag Bulatović, 10. 7. 1985. uputio je Pismo Predsjedništvu Saveza književnika Jugoslavije tražeći saziv vanredne sjednice. Dodatna podloga za raspravu o kosovskoj situaciji na vanrednoj sjednici Predsjedništva Saveza od 16. 7. 1985. godine data je i kroz *Stavove Delegatske Skupštine Udruženja književnika Srbije* povodom stanja u SAP Kosovo koji su, kako se naglašavalo, jednoglasno usvojeni na Predsjedništvu Udruženja književnika Srbije 16. 6. 1985. godine.⁵⁸

⁵⁶ „Svedoci smo (...) jednog stanja u kome svakodnevna događanja (...) počinju da se upoređuju sa zulumima dobro poznatim na ovim prostorima. (...) raznovrstan i brutalan pritisak na Srbe i Crnogorce – ali i na Turke, Muslimane, Rome, Makedonce i Hrvate – koji se, četiri godine nakon kontrarevolucije, nesmanjenim intenzitetom sele sa Kosova, zatim silovanje žena i maloletnih devojčica srpske i crnogorske nacionalnosti, prebijanje dečaka, rušenje i paljenje srednjovekovnih kulturno-istorijskih spomenika i spomenika narodnooslobodilačkog rata, nasrtaji na ličnu i društvenu imovinu (...) Zar ima čoveka, bilo koje nacije ili vere bio, koga zbog ovakvih nedela ne podilazi jeza? (...) Najmračnije sile vešto vuku konce i animiraju fantome spremne za svakakva zlodela (...) kao posledicu toga imamo napuštena ognjišta, ostavljena oskrnavljena groblja i svetinje, neprebolne traume (...) nečuvenu tragediju naroda. (...) Treba li isticati kakav bi odjek imala osuda pomenutog stanja od strane pisaca? (...) U opasnosti su zajedničke, krvlju izborne vrijednosti (...) Od formiranja Društva književnika Kosova još nijedan nealbanski pisac koji stvara na srpskohrvatskom (ili turskom) jeziku nije bio na čelu ove organizacije. (...) kakva je to (i čija!) kadrovska politika. A slično je i sa drugim asocijacijama u kulturi na Kosovu.“ AJ, SKJ, f. 22, *Otvoreno pismo Predsedništvu Društva književnika Kosova, Priština*.

⁵⁷ Pismo je, kako se navodi, bilo upućeno Savezu književnika Jugoslavije, Predsjedništvu Pokrajinskog komiteta Saveza komunista Kosovo, Predsjedništvu Pokrajinskog komiteta SSRNJ Kosova, Predsjedništvu CK SKJ, Predsjedništvu CK SK Srbije, te sredstvima javnog informisanja. Cilj je, dakle, bio animirati i društveno-političke, partijske i političke strukture, kao i javno mnijenje.

⁵⁸ Na 16. delegatskoj skupštini Udruženja književnika Srbije, održanoj 16. 6. 1985. u Beogradu, pisci Srbije su idućim riječima izrazili zabrinutost zbog stanja na Kosovu: „Organizovani iredentistički napadi na egzistencijalni, moralni i imovinski integritet stanovništva koje nije albanske nacionalnosti, a posebno na Srbe i Crnogorce (...) dobijaju nove, podmuklije oblike (...) pisci u Srbiji podržavaju potpuno slobodan ekonomski, društveni, politički i kulturni razvoj albanske narodnosti, ali upravo takav razvoj pretpostavlja postojanje potpune zakonitosti (...) na Kosovu kao legitimnom, neotuđivom delu Srbije i Jugoslavije. Iredentisti, divljanje, sistematsko

Referirajući se na svu pomenutu dokumentaciju koja je sadržavala vrlo ozbiljne, dramatične, ostrašćeno izrečene i ofanzivne optužbe, predsjednik DKK, Hasan Mekuli, na vanrednoj sjednici Predsjedništva Saveza izjavio je da je Društvo primilo *Otvoreno pismo* 9. 7. 1985. a pokrajinski komitet tek narednog dana, te da su za cijelu situaciju saznali iz štampe umjesto da sa nezadovoljnim članovima rasprave najprije u okvirima Društva.⁵⁹ Za medijski publicitet koji je smišljeno dat cijeloj situaciji i za sastanak Predsjedništva Saveza kojemu je ona bila povod Mekuli je konstatovao: „(...) ovaj naš sastanak (...) ne smatram da je to odjek rasprave vezane za kritičku misao i humanistički karakter (...) mislim da je vezan za dnevno politički karakter (...) za neke negatorske tendencije i za naše neke, pretenzije da se pojavimo kao partner Savezu komunista i državi i vlasti u određenim kritičkim situacijama (...).”⁶⁰

Iz navedenog se nazire da je Mekuli u metodama djelovanja srpske kulturne inteligencije prepoznao nastavak procesa strateškog podupiranja srbijanske političke elite radi stvaranja što jačeg pritiska na ostala udruženja/društva i animiranja jednonacionalnog mnijenja za stvar konsolidacije državnog teritorija Srbije i izmjene omraženog Ustava iz 1974. godine, kao i to da je u srži takvih političkih ciljeva i programa ležalo osporavanje *Drugih*.

Referirajući se na potpisnike *Otvorenog pisma*, Mekuli je konstatirao da je tek šesnaest njih bilo članovima DKK te da su u ostavkama članova DKK koji

---

nasilje, znano samo u varvarskim društvima (...) nanosi maksimalnu štetu ukupnim međunacionalnim odnosima u SFRJ (...) Književnici u Srbiji smatraju da su oblici političkog kriminala i nasilja protiv stanovnika koji nisu albanske nacionalnosti, odavno dobili takav zastrašujući vid i da su podignuti na takav stepen, da predstavljaju alarm za čitavo jugoslovensko društvo. Ravnodušnost prema tom kriminalu i nasilju može da bude pogubna, ali se još uvek ne primećuje da stanje na Kosovu ima prvorazrednu važnost zajednice (...) Od društvenih organa i umetničkih udruženja u drugim republikama i u Vojvodini, očekujemo reagovanja kojima će se pokazati da ih se (...) tiče ta dimenzija današnje jugoslovenske sudbine. Lokalizovanje ovog problema samo na SR Srbiju dovodi (...) do neželjenih frustracija (...) izliva iracionalnosti – nacionalne mržnje i revanšizma – što je (...) posledica političke nemoći i zataškavanja ozbiljnosti (...) dramatičnosti, problema. (...) sasvim su opravdani zahtevi da oni koji prikriveno ili (...) otvoreno podržavaju, podgrevaju i pomažu agresivni albanski nacionalizam sa pozicija vlasti, uz pomoć društvenog ugleda (...) odmah budu smenjeni i onemogućeni u takvom delovanju. (...) u skladu sa svojom demokratskom i humanističkom orijentacijom (...) članovi Udruženja književnika Srbije ne bi pozdravili 'vanredno stanje' ni u jednom dijelu jugoslovenske teritorije. Ono bi bilo (...) poraz demokratskih snaga društva i stoga je poslednji čas da ta mogućnost bude sprečena (...). AJ, SKJ, f. 22, *Stavovi delegatske skupštine UKS povodom stanja u SAP Kosovo (u Beogradu, 16.6.1985)*.

⁵⁹ „Mi smo dobili jedno pismo da prisustvujemo sastanku [op.a. Predsjedništva Udruženja književnika Srbije], koje je stiglo sa dva dana zakašnjenja i, ja sam to na Savezu književnika Jugoslavije izneo kao pitanje koje je pomalo čudno, da pošta stigne sa dva dana zakašnjenja, a da se u nedelju veče održi sastanak, gde se govori o nama na jedan način, koji je bio u najmanju ruku pomalo čudan, jer su optužbe dosta teške (...) Nijedan telefonski poziv nisam dobio.“ AJ, SKJ, f. 22, *Magnetofonski snimak sa vanredne sednice Predsedništva Saveza književnika Jugoslavije održane u Ljubljani 16. jula 1985. g.* Ovim je Mekuli implicirao da je cjelokupna situacija oko *Pisma* iscenirana tako da se zaobiđe Uprava DKK te da se zloupotrijebi medijski publicitet u njenom kreiranju.

⁶⁰ *Isto.*

su upućeni Društvu iznijeti razlozi „sasvim druge prirode” od onih koji su navedeni u *Otvorenom pismu* i medijskim napisima.⁶¹ Mekuli je smatrao da *Pismo* tretira mnoga politička pitanja za koja su nadležni organi društveno-političke moći a ne DKK. Priznao je činjenicu da predsjednik Društva „nijednom (...) nije bio iz srpske i crnogorske narodnosti”. Tvrdio je da sukoba između DKK i UKS nije bilo i da je on *izmišljen* – iako nije bilo odgovarajuće saradnje od 1981. godine, što je tumačio i činjenicom da je DKK odbilo poduprijeti neke akcije UKS usmjerene na podršku srpskim nacionalistima i ideološkim revizionistima među kulturnom inteligencijom – te je napominjao da su na svaku kulturnu manifestaciju koju je organiziralo Društvo pozivani bili predstavnici svih jugoslovenskih književnih društava/udruženja, potkrepljujući tu svoju izjavu detaljnim podacima koje je pročitao na sjednici. Optuživao je (srbijske) medije da su manipulirali nekim njegovim izjavama, pa i demantijima tih izjava te da su svojim interpretacijama, uz odgovarajuće impute sa strane, kreirali probleme u odnosima na relaciji DKK – UKS. Naposljetku je izrazio sumnju da iza *Pisma* srpskih, crnogorskih i muslimanskih pisaca kao inspirator cijele akcije stoji UKS, tj. Bulatović.⁶²

⁶¹ Po navodima Mekulija koji je na vanrednoj sjednici čitao dijelove ostavki članova Predsjedništva DKK, npr. Vladeta Vuković je svoju ostavku pravdao prezauzetošću i opterećenošću mnogobrojnim pozicijama. Indikativno je da je npr. Moša Odalović pisao o ostavci koju je dao pod pritiskom i na zahtjev Petra Sarića, još jednog člana DKK koji je također dao ostavku i koji je, kako se čini, pod pokroviteljstvom UKS, bio predvodnikom cijele akcije usmjerene na smjenu trenutne uprave i ovladavanje DKK. U pismu ostavke Moše Odalovića navedeno je: „Glavni junak teksta, Petar Sarić, poslao je na adresu moje društveno-političke aljkavosti, ništa manje do aber Andreja Aleksandrovića Ždanova, moleći me – obojica – da se ne nađem u Predsedništvu Društva književnika Kosova, e da bi to bilo zdravije za društvo i za širu zajednicu. (...) Dakle, obaveštavam javnost da po preporuci ne pristajem da budem član Predsedništva Društva književnika Kosova.“ Srboљub Tasić je u pismenoj ostavci upućenoj DKK na mjesto potpredsjednika Predsjedništva DKK, po navodima Mekulija, svoju ostavku također pravdao vlastitom pasivnošću u radu: „(...) verovatno da u ovom dosadašnjem radu u Predsedništvu Društva književnika Kosova nisam inicirao mnoga značajna pitanja (...) što sve zajedno (...) znači još jedan razlog da ovako postupim.“ *Isto.*

⁶² „(...) Sa Udruženjem književnika Srbije (...) je, ipak, bilo nekakvih problema (...) neko zabija klin u točak tih naših odnosa (...) postoji određena negativna struja ljudi koji su vrlo zainteresovani da bude problema. (...) Možda su neki nesporazumi u odnosima između nas (...) nastali (...) onda kada se nije javila potreba da se potpišu neke peticije. Recimo o oslobođenju Gojka Đoga, o oslobođenju Šešelja (...) to objektivno kod nas nije bilo moguće i zato su moji prethodnici to odbili. (...) I onda smo u jednom razgovoru (...) u jeku priprema za Kongres (...) rekli i ja i drug Azem Škrelji (...) želimo saradnju, prihvatamo sve vidove saradnje (...) To je bilo 28. marta. (...) Od tada, pa do danas, bar još 3-4 puta apostrofirana je ta nesaradnja i stalno se u novinama pojavljuje tvrdnja da predsjedništvo Kosova i Društvo književnika Kosova odbija saradnju. (...) mi smo (...) napadnuti, preko raznih novina smo napadani. (...) stavlјano nam je u usta ono što nismo rekli, čitane su neke naše misli mimo onoga što smo mislili (...). Moje navodne izјave, koje je objavila štampa, su neistinite, nikome date izјave i na tim se izјavama ne može graditi ništa što doprinosi dobrim odnosima. (...) Drug Bulatović je pročitao ovo pismo, upravo kao da je njegov autor, tako ga je pročitao, tako ga i komentariše i tako ovu nervozu izaziva kod nas.“ AJ, SKJ, f. 22, *Magnetofonski snimak sa vanredne sednice Predsedništva Saveza književnika Jugoslavije održane u Ljubljani 16. jula 1985. g.* Albanski književnik Azem Škrelji, bivši predsjedavajući Saveza književnika, na

Nakon Mekulija istupili su članovi UKS, Miodrag Bulatović, te Nikola Milošević. Bulatović je konstatirao da je DKK „pred raspadom” i tražio je da Mekuli obavi razgovor sa članovima koji su dali ostavke, tu, pred članovima Predsjedništva Saveza. Negirao je ranije datu Mekulijevu izjavu da se njih dvojica poznaju iz studentskih dana kao i da DKK pristaje na saradnju sa UKS te naveo da je na sjednicu donio dokument „na koji nikad nije odgovoreno sa Kosova, o saradnji, o stvaranju jednog malog tela od tri člana za sinhronizaciju saradnje, manifestacija u jedinstvenoj SR Srbiji.” Nikola Milošević je očevidnu neusklađenu dvojakost u razlozima ostavki članova Predsjedništva DKK koje su navedene u pismima predatim Upravi DKK, na jednoj, te u *Otvorenom pismu*, na drugoj strani, „pravdao” strahom aktera: „(...) atmosfera u kojoj ljudi imaju dva mišljenja (...) to je očita atmosfera u kojoj se ljudi mogu moralno psihološki lomiti, pa i slomiti.” Milošević je optužio Predsjedništvo DKK za „tribalizam”, organiziranje Društva na monoetničkim principima, za protežiranje albanskih književnika na kulturnim manifestacijama i pri dodjeli književnih nagrada i konstatirao da postojeće Predsjedništvo DKK, u kojem su ostavke dali svi „srpsko-hrvatski” književnici predstavlja samo albanske pisce i „više nema pravo (...) da govori u ime Udruženja pisaca Kosova.” Opetovano se od Predsjedništva Saveza tražilo da zauzme neki stav i da osudi tu „tribalističku” tendenciju kao i da poduzme neke akcije.

(Srpski) književnici koji su na vanrednoj sjednici Predsjedništva Saveza književnika djelovali sinhrono, organizovano i sa ciljem, artikulirajući jednoobrazno strukturiran narativ, iskoristili su svoj stvaralački talenat da diskurzivno kreiraju nacionalnu tragediju na način da stvore dramatičan pritisak na rukovodstva drugih udruženja, ponajviše na Društvo književnika Kosova od čijeg se rukovodstva, uz podršku ostalih, iznuđivala ostavka. Miodrag Bulatović, Nikola Milošević, Miodrag Perišić, Adam Puslojić, ispred Udruženja književnika Srbije, te Srboljub Tasić, Darinka Jevrić, Radoslav Zlatanović, Petar Sarić ispred Društva književnika Kosova ponavljali su iste „činjenice”, optužbe, na isti način opisivali *represiju* i *nasilje* koje trpi srpski narod, ali i drugi, na Kosovu od strane albanske iredente a uz blagoslov albanskih kulturnih stvaraoca. Stanje u Društvu književnika Kosova, tvrdili su, bilo je dijelom općeg vanrednog stanja na Kosovu. Ponavljane su tvrdnje o „etnički čistom” kosovskom udruženju, majorizaciji i privilegiranosti albanskih književnika unutar tog udruženja, svođenju *Drugih*, tj. srpskih književnika na *građane drugog reda* te tvrdnje o *zaslepljujućoj samodovoljnosti kosovskog Društva*, tj. *praksi kulturne izolacije* od ostatka Jugoslavije i istovremenom kulturnom uvezivanju sa *matičnom Albanijom* po iredentističkoj osnovi. Implicirala se nehumanost albanskih intelektualaca zbog odsustva njihovog odlučnijeg reagovanja i dizanja glasa protiv tzv. srpske tragedije na Kosovu. Afektivni patos zbog nacionalne tragedije koja je, kako se tvrdilo, bila u toku upečatljivo je odjekivao vanrednom

---

vanrednoj sjednici je insistirao na tome da se sasluša i druga strana – Društvo književnika Kosova – koja je u cijelom procesu bila zaobidena. *Isto*.

sjednicom i izlaganjem jedne žene, književnice, Darinke Jevrić, članice Društva književnika Kosova i potpisnice *Otvorenog pisma*.⁶³

⁶³ „Na izmaku dvadesetog stoljeća (...) svedoci smo varvarstva (...) beščašća, suludog atakovanja iredente na elementarno ljudsko dostojanstvo. Svedoci smo vlakova bez voznog reda, kojima ojađeni narod odlazi glavom bez obzira, napuštajući domove svojih predaka i noseći u bošči njihov prah, jer (...) je bezumna iredentistička ruka nasrnula i na svečanu tišinu grobova. Svedoci smo (...) zverskog nasilja, pohara i paljevina konaka manastirskih i biblioteka, baštine narodne, koju smo, i u uslovima, (...) petovekovnog zuluma, umeli da sačuvamo (...) svedoci smo da čovek, koji ne može da zaštititi (...) čast svoje matere, maloljetne kćeri ili sestre (...) i nema alternative: ako već nije, danas ili sutra, dići će sidro! (...)“ Na sva ta tragična zbivanja, po književnici, od 1981: „(...) od pisaca albanske narodnosti iz naše Pokrajine, nismo do dana današnjeg čuli ni makar kurtoaznu reč žaljenja. Strah me je od njihovog mirnog sna. Mora da je ukleto miran u vremenu kada se skrnave srpska groblja i neki zavedeni junosi albanske narodnosti odlaze na deset-petnaest godina robije, dok se njihovi profesori i zagovornici iredentističkih ideja, javno izrečenih na skupovima javnim, i dalje bave 'naukom', drže katedre na fakultetima.“ Od osnivanja DKK, po Darinki Jevrić, na njegovom čelu isključivo su bili albanski književnici koji su uživali privilegiran status dok su se *Drugi* svodili na građane drugog reda: „Za njih su rezervisana i putovanja u Parize, Peking, Njujorke, Havane, Moskve (...) veoma česta i primamljiva je i maršruta Priština-Tirana. (...) Poštovanje nacionalnog ključa, ustaljeno u našoj društveno-političkoj praksi, u Društvu književnika Kosova je nepoznato. (...) Ta nemogućnost vaspostavljanja bilo kakvog dijaloga, to svodenje na razgovor gluhonijemih u uslovima tipične majorizacije (...) sugerise nam, bez alternative, poziciju građanina drugog reda koji (...) ponavljajući uzaludno (...) ista pitanja, postaju, naprosto, umorni od uzaludnosti.“ Radoslav Zlatanović, član Društva književnika Kosova, u svom izlaganju na vanrednoj sjednici, iznosio je istovjetne tvrdnje – o egzodusu srpskog naroda na Kosovu, o situaciji u DKK koja je bila dio šire atmosfere u Pokrajini, kreirane djelovanjem snaga *kontrarevolucije* i *iredente*: „(...) bezrezervno podržavam sve delove, sve pokrenute teme iz *Otvorenog pisma* četrdeset pisaca s Kosova tri nacionalnosti (...) Dalje čutanje, posle kontrarevolucije koja se 1981. godine zbila na Kosovu bilo bi (...) porazno i nečasno (...) Na naše oči se se događaju silovanja srpskih maloletnih devojčica i starica, prebijanja dečaka, čuju se vapaji obeščašćenih ljudi i žena koji napuštaju svoja vekovna ognjišta, veliko ridanje naroda, raseljenih lica. (...) mnoge dileme, nesporazumi, sumnje, nesloge, propusti i otvorena pitanja [op.a. u Društvu književnika Kosova] rezultiraju kao eho i malo šire klime čija je harmonija narušena djelovanjem iredente. (...)“ Zlatanović je smatrao da je 1981. „svakom postalo sasvim jasno da je neprijatelj među nama, da deluje vrlo organizovano.“ Optuživao je upravu DKK za politiku kulturnog izolacionizma, a Hasana Mekulija, predsednika Društva, za iznošenje neistina, iskontruisanih podataka „u čisto reklamne svrhe“ i za protežiranje Albanaca na kulturnim dešavanjima od opčejugoslovenskog značaja i pri dodjeli književnih nagrada: „(...) ne može, a da ne začudi svakog živog činjenica da Društvo književnika Kosova ama baš nikako ne može da uspostavi pravu, otvorenu, iskrenu, plodnu, korisnu, drugarsku saradnju sa Udruženjem književnika Srbije – sa Udruženjem (...) u SR Srbiji, na čijoj se teritoriji nalazi i Kosovo – ali ni saradnju sa drugim republičkim književnim društvima i udruženjima (...) ni sa samim Savezom književnika Jugoslavije (...) manipulisanja sa „razlozima“ tipa: nismo dobili telegram, zaturilo se pismo (...) telefoni nisu dobro radili, zamrzli se drumovi i drugi takvi infantilni štosovi iz stripova, ne mogu da zadovolje ni dečju logiku.“ Zlatanović je tvrdio da od formiranja Društva književnika Kosova „nijedan jugoslovenski poznati pesnik ili pisac nije imao samostalno književno veče na Kosovu. (...) Tendencija ignorisanja srpske književnosti ili književnosti koja se stvara na srpskohrvatskom jeziku na Kosovu, odavno je zapažena kada je reč o radu Društva pisaca Kosova (...) Društvo pisaca Kosova nije smoglo snage da se oslobodi teskobe, uskogrudnosti i opterećenja ni na (...) Kongresu (...) u Novom Sadu, gde je (...) na centralnoj (...) kongresnoj književnoj večeri (...) trebalo da s Kosova čitaju svoje pesme dva pesnika, obojica albanske nacionalnosti.“ AJ, SKJ, f. 22, *Magnetofonski snimak sa vanredne sednice Predsedništva Saveza književnika Jugoslavije održane u Ljubljani 16. jula 1985. g.*

Čini se da srpska kulturna inteligencija nije mogla oprostiti Redžepu Čosji i Hasanu Mekuliju ni njihove otvorene istupe na IX kongresu Saveza književnika u Novom Sadu jer se Radoslav Zlatanović referirao na njih „ukazujući” na interpretativnu jednostranost i problematičnost u izlaganju albanskih pisaca i „zaobilaženje”, nekorektno nepriznavanje onoga što su srpski književnici nametali ostatku Jugoslavije kao ključni problem – djelovanje kontrarevolucije i iredente na Kosovu a pod pokroviteljstvom, između ostalih, i albanske kulturne inteligencije: „(...) reč je bila [op.a. na IX Kongresu u Novom Sadu] o slobodi u književnom stvaranju (...) i o neslobodi po tom pitanju kod albanskih intelektualaca na Kosovu. Ja bih zapitao (...) Mekulija i (...) Čosju (...) gde to ima veće slobode pod kapom nebeskom, nego upravo na Kosovu. Naime, baš neki albanski pisci i naučni radnici (...) su se primili zadatka da (...) o državnom trošku (...) napišu (...) udžbenik za iredentističke aktiviste, ali (...) i dalje ostaju na rukovodećim mestima (drže predavanja na Prištinskom univerzitetu, ili govore (...) o korenima nacionalizma kod nas. (...) Za neke od njih se pouzdano zna da su imali slobode i 1968. godine da traže samoopredjeljenje Kosova do otcjepljenja od SFRJ. (...) Zar ovakvi krupni promašaji i falsifikati u kulturi, nauci i politici, nisu mogli biti predmet razgovora i među piscima na nivou Društva književnika Kosova.” Zbog njihovog neizjašnjavanja i izostanka osude tzv. kontrarevolucionarnog djelovanja iredente na Kosovu, albanska inteligencija je, po Zlatanoviću, padala „na pozicije već prisutnih fašistozoidnih animatora i mračnih režisera budućih ljudskih gubilišta, stravičnih koncentracionih logora, poput Jasenovca, jama, poput Golubnjače i drugih užasnih nasilnih umirališta.”⁶⁴ Na istom fonu, ostrašćeno, artikulirajući jednako strukturiran diskurs, na sjednici su govorili i Nikola Milošević, Miodrag Perišić, Adam Puslojić, optužujući „s visoka” Mekulija, Škreljija, albanske književnike uopće, stavljajući ih na optuženičku klupu.⁶⁵

Dramatične, ostrašćene riječi kojima je srpska kulturna inteligencija etablirala diskurzivne prakse i kroz njih konstruiranu, neistinitu društvenu stvarnost na Kosovu, te etiketirala albansku kulturnu inteligenciju, imale su za cilj delegitimaciju javnog djelovanja te inteligencije, njenu stigmatizaciju i dehumanizaciju, smjenu „albanskog” rukovodstva sa čela Društva književnika Kosova, a sve skupa je bilo usmjereno na ovladavanje Društvom, a u širem smislu na generiranje krize i mobilizaciju pripadnika srpskog naroda i njegovo usmjeravanje ka izrastajućem nacionalnom političkom programu. Na Mekulijevu opasku, iznesenu na IX Kongresu, da Bulatović kreira narativ o kosovskoj „situaciji” bez da je ijednom posjetio Kosovo, Zlatanović je, već ustaljenim metodom obrtanja teza, optužio Mekulija i Društvo književnika Kosova da „niko iz Društva (...) nije pozvao Bulatovića da kao pisac boravi u Prištini.” Zlatanović

⁶⁴ AJ, SKJ, f. 22, *Magnetofonski snimak sa vanredne sednice Predsedništva Saveza književnika Jugoslavije održane u Ljubljani 16. jula 1985. g.* O tome kako su potkraj 1980-ih Zlatanovića doživljavali Albanci na Kosovu pogledati u Informaciji u Uvodu ovog rada, footnote 3.

⁶⁵ *Isto.*

je naposljetku, u ime razrješavanja krize u Društvu književnika Kosova, pozvao Mekulija i sekretara Društva, Mehmeta Kraju, da dadnu ostavke.⁶⁶

Čini se da su svi koji su bili prisutni na vanrednoj sjednici Predsjedništva 16. 7. 1985. bili zatečeni srpskom kosovskom tragedijom koja se u obliku retoričke bujice, tako ubjedljivo i dramatično konstruirane, sručila na njih. Čak su i predstavnici hrvatskog i slovenačkog udruženja, revnosni u suprotstavljanju diskurzivnim nasrtajima protagonista srpskog nacionalizma, utišano apelirali u pravcu smirivanja situacije, podsjećali na tolerantno, demokratsko i jugoslovensko djelovanje albanskih pisaca unutar Saveza, ali i otvoreno izražavali utisak, koje je srpsko nacionalno mnijenje te napose srpska kulturna elita već dijelila, da se kao istina pokazalo ono što su Dobrica Ćosić i Ljubomir Simović tvrdili prije 15 godina „a niko im nije verovao”.⁶⁷ Ipak, niko od njih nije dao za pravo Beogradu i UKS, unatoč upornom insistiranju Bulatovića, da mogu smijeniti albansku upravu DKK ili bilo šta nametati kosovskom društvu mimo volje pisaca okupljenih u njemu.

Naposljetku je predsjedavajući Zlobec predložio da se svi dokumenti o kojima je raspravljano, kao i stenogram tekuće vanredne sjednice, pošalju DKK te da se oni zamole da što prije sazovu sastanak i rasprave o tome. Zapravo je, od svih prisutnih, jedino Branko Bošnjak imao hrabrosti otvoreno izraziti bojazni da se radi o „napuhanoj aferi” te da „pod tim vetrom rasprave o nacionalizmu (...) može se, takođe tjerati vlastiti nacionalistički usmereni brod.”⁶⁸

Sastanak je zapečatio Bulatović zahtjevom: „Molim da se u zaključke unesu tri termina: fašizam, genocid i nasilje. I da je ovaj skup protiv toga, i da fašizma i genocida nema, mi ne bismo danas ni bili u Ljubljani.”⁶⁹

Nakon ove vanredne sjednice Predsjedništva SKJ, predsjedavajući Saveza, Ciril Zlobec je 8. 8. 1985. godine Društvu književnika Kosova poslao stenogram sjednice, sa dokumentima o kojima je na njoj raspravljano i opširno pismo u kojem ih je zamolio da sazovu redovnu ili vanrednu sjednicu svog društva te da rasprave o dostavljenim materijalima. U pismu je naknadno i dosta široko obrazlagao potpunu opravdanost sazivanja vanredne sjednice, alarmantnost situacije te apelirao da se smogne dovoljno hrabrosti da se o svemu spornom porazgovara.⁷⁰ Iako je Zlobecova namjera bila da se uspostavi dijalog i situacija umiri te spriječi njena dalja eskalacija i politizacija, čitanje ovog pisma proizvodi utisak paradoksa. Budući je kosovska drama od strane srpskih književnika bila tako tendenciozno iskontruuisana, pozivanje na odgovornost književnika u DKK moralo je u njima pojačati osjećaj izoliranosti,

⁶⁶ „Zar upravo njegova ostavka, kao i sekretara Mehmeta Kraje, ne bi bio bolji put za početak razrješavanja stanja u Društvu pisaca Kosova.“ *Isto*.

⁶⁷ Navedeno je izjavio slovenački pisac Tone Patrljič.

⁶⁸ AJ, SKJ, f. 22, *Magnetofonski snimak sa vanredne sednice Predsedništva Saveza književnika Jugoslavije održane u Ljubljani 16. jula 1985. g.*

⁶⁹ *Isto*.

⁷⁰ AJ, SKJ, f. 22, *Pismo predsjedavajućeg Saveza književnika Jugoslavije, Cirila Zlobeca, Društvu književnika Kosova, Piran, 8.8.1985.*

neshvaćenosti, pa i ljutnje. U prilog tome govori i činjenica – navedena u pismu koje je sekretar Predsjedništva Saveza, Ivan Ivanji, 17. 10. 1985. godine uputio članovima Predsjedništva SKJ te književnim društvima/udruženjima da ih obavijesti o narednoj sjednici Predsjedništva koja se trebala održati u Zagrebu 8. 11. kao i o novom pismu koje je UKS poslalo Predsjedništvu SKJ te o kojem je na predstojećoj sjednici trebalo raspraviti – DKK nije nikada odgovorilo na ovo Zlobecovo pismo.⁷¹

Na sjednici Predsjedništva Saveza književnika Jugoslavije, održanoj u Zagrebu 9. 11. 1985. godine,⁷² diskutovalo se o predlaganju književnika za kandidacione liste za društveno-politička tijela i potrebi njihovog odlučnijeg društveno-političkog angažmana, prvenstveno radi usmjeravanja kulturne politike,⁷³ o skupštini SKJ koja je trebala biti sazvana u proljeće 1986. godine, mjestu njena održavanja i tematskoj okosnici njena rada,⁷⁴ te međunarodnoj saradnji SKJ i književnika.

Naposljetku je na sjednici pod *Razno*, posljednjom tačkom dnevnog reda, raspravljano o još jednom pismu koje je UKS, tačnije predsjednik Udruženja, Miodrag Bulatović uputio Predsjedništvu Saveza 15. 10. 1985, povodom navodnih opstrukcija uprave DKK te njenog opiranja da djeluje shodno uputama

⁷¹ AJ, SKJ, f. 22, *Pismo Ivana Ivanjija, sekretara Predsedništva upućeno članovima Predsedništva Saveza književnika Jugoslavije, društvima i udruženjima književnika, 17.10.1985.*

⁷² Sjednica je održana u vrijeme proslave 85-godišnjice rada HKD, 150-godišnjice ilirizma i 40-godišnjice pobjede nad fašizmom. Prisustvovali su joj idući članovi Predsjedništva SKJ: Sead Fetahagić, Husein Tahmišćić, Jevrem Brković, Milo Kralj, Marija Peakić, Ernest Fišer, Hasan Mekuli, Gane Todorovski, Tone Patrljić, Ciril Zlobec, Miodrag Bulatović, Aleksandar Petrov, Miro Vuksanović, Petko Vojnić Purčar i Ivan Ivanji, sekretar Predsedništva. Svim analiziranim sjednicama, skupštinama i kongresu su također prisustvovali i predstavnici medija. AJ, SKJ, f. 22, *Zapisnik sa 4. redovne sednice Predsedništva Saveza književnika Jugoslavije, održane u Zagrebu 9. novembra 1985. godine.*

⁷³ Diskusija o ovoj tački dnevnog reda naposljetku je rezultirala zaključkom da Savez književnika Jugoslavije uputi Saveznoj konferenciji SSRNJ mišljenje o tome da bi Savez, književna društva/udruženja trebala biti sa po jednim članom zastupljena u Predsedništvu RK, PK, kao i SK SSRN, kao i da članovi Saveza žele zastupljenost u gradskim, pokrajinskim, republičkim i saveznoj skupštini. Dakle, bila je to jasna artikulacija stava književnika da žele biti dijelom društveno-političkih struktura moći ali, kako se naglašavalo, ne na način koji bi pratila idejno-politička poslušnost kao do tada. AJ, SKJ, f. 22, *Zapisnik sa 4. redovne sednice Predsedništva Saveza književnika Jugoslavije, održane u Zagrebu 9. novembra 1985. godine.*

⁷⁴ Temu rada naredne skupštine „Jugoslovenske književnosti danas“ na sjednici je predložio Aleksandar Petrov, član Predsjedništva UKS. Bulatović je pak predložio da tema bude „Jugoslovenska književnost i svet“ iz razloga jer „za svet postoji jugoslovenska, a ne jugoslovenske, književnost, a naša parcijalizacija nije za svet interesantna, pa ni za nas ako se civilizacijski postavimo“ čime je nastavio otvarati diskusiju započetu na IX Kongresu. Predstavnici crnogorskog, hrvatskog i slovenačkog udruženja/društva ustali su protiv ovog prijedloga. Jevrem Brković ga je nazvao pretencioznim i predložio temu „Književnost i politika“. Tone Patrljić je Bulatoviću uzvratio da „kod nas i ne postoji jedna uniformisana, državna književnost“ već „više književnosti“. Podržali su prijedlog Petrova. Začuđuje činjenica da se na ove stavove Bulatović povukao izjavljujući „Nisam imao nikakve unitarističke ili državne asocijacije ili aluzije.“ *Isto.*

dogovorenim na vanrednoj sjednici Predsjedništva u Ljubljani.⁷⁵ Član Predsjedništva UKS, Aleksandar Petrov, pročitao je pismo na sjednici.⁷⁶ Iako je, po njegovom vlastitom priznanju, od vremena slanja ovog posljednjeg pisma bio pokrenut proces rasprave o *Pismu četrdesetorice* unutar aktiva komunista DKK, Petrov je nastavio vršiti pritisak na albanske pisce na sjednici Predsjedništva, prozivajući ih i optužujući ih za medijske istupe, kao i javne istupe kosovskih političara koji su, navodno, Pismo bili okarakterisali kao *politički i kulturni skandal*.

Petrov je, nastojeći legitimirati metodologiju slanja pisama kao demokratsku, tražio od Predsjedništva Saveza da podstakne dalji proces rješavanja „problema” u DKK, da ukaže na kašnjenje i odugovlačenje sa procesom, te da konstatuje da se „kritike i postupci vrlo oštri upućuju na pogrešnu adresu”, tj. ukratko da podrži UKS i stane na njegovu stranu.

Miodrag Bulatović, je, nastojeći dodatno zaoštriti situaciju, optužbe na račun DKK i albanskih kolega mnogo ostrašćenije nadogradi: „ (...) ne želim s ovog sastanka uopšte da odemo dok neke stvari ne razjasnimo. Situacija i odnosi i Saveza i našeg Društva sa Društvom književnika Kosova nisu u stvari normalni i za to odgovaraju samo drugovi iz toga Udruženja.”⁷⁷

Potom je Bulatović citirao navodne javne izjave albanskih književnika i „društveno-političkih radnika” (Agima Deve, Hasana Mekulija, Din Mehmetija

⁷⁵AJ, SKJ, f. 22, *Izvod iz magnetofonskog snimka sednice Predsedništva Saveza udruženja književnika Jugoslavije održane u Zagrebu dana 9.11.1985.*

⁷⁶ „Poštovani drugovi, u želji da utvrdimo da li javno preuzete obaveze imaju bilo kakvo značenje u našoj književničkoj organizaciji, obraćamo vam se povodom sednice Predsedništva Društva književnika Kosova, održane 1. oktobra 1985. godine. U već poznatom maniru izbegavanja problema i opstrukcije u rešavanju određenih pitanja, Predsedništvo Društva književnika Kosova se i na ovom sastanku 1. oktobra ni jednom rečju nije osvrnulo na akutnu krizu u Društvu, nisu pomenute ostavke trojice članova Predsedništva, u potpunosti je zaobiđeno pismo četrdesetorice pisaca srpske, crnogorske i muslimanske nacionalnosti i, konačno, uopšte nije bilo reči o vanrednom sastanku Predsedništva Saveza književnika Jugoslavije u Ljubljani, koji je sazvan upravo zbog krize u Društvu književnika Kosova. S „praznim stolicama“, Predsedništvo Društva književnika Kosova je i dalje etnički čisto, a kriza u kosovskoj književničkoj organizaciji traje i ima jugoslovenski odjek i posledice. Naravno, zaključci vanredne sednice Predsedništva Saveza književnika u Ljubljani nisu obavezujući u državnom, političkom ili partijskom smislu, ali predstavnici Društva književnika Kosova, Hasan Mekuli i Azem Škrelji, pred licem čitave jugoslovenske javnosti, preuzeli su moralnu obavezu da se Skupština Društva književnika Kosova održi u prvoj polovini septembra. U Ljubljani su svi bili saglasni – uključujući i drugove Mekulija i Škreljija – da nije reč ni o kakvom „lokalnom“ kosovskom problemu, kao i da stanje u Društvu književnika Kosova opterećuje ukupne odnose u jugoslovenskoj književničkoj organizaciji. Svojim oklevanjem Predsedništvo Društva književnika Kosova nije izneverilo samo očekivanja svog članstva, već i očekivanja jugoslovenskih pisaca i čitave naše javnosti. Za rešavanje svih problema na Kosovu (...) životno je zainteresovano čitavo naše društvo. U Društvu književnika Kosova – od ljubljanske sednice, pa do danas – mrak i muk. Politiku „svršenog čina ne možemo i ne želimo da prihvatimo. Nadamo se da je ne prihvata ni Savez književnika Jugoslavije.“ AJ, SKJ, f. 22, *Pismo Miodraga Bulatovića, predsedavajućeg Predsedništva Udruženja književnika Srbije Predsedništvu Saveza književnika Jugoslavije, Beograd, 15. 10. 1985.*

⁷⁷AJ, SKJ, f. 22, *Izvod iz magnetofonskog snimka sednice Predsedništva Saveza udruženja književnika Jugoslavije održane u Zagrebu dana 9.11.1985.*

i dr) donesene u *NIN-u* (sic!), o *Pismu četrdesetorice*, u kojima je ono okvalificirano kao politička opstrukcija koja ima za cilj generirati probleme u odnosima na relaciji UKS – DKK te širiti dezinformacije o Kosovu. Sve navedeno Bulatović je nazvao „nebulozom” koja predstavlja „smišljeno odvracanje od nečega što se je dogodilo od prave istine, od prave borbe, od pravog uočavanja jednog velikog tragičnog problema našeg društva” te je osude *Pisma* na Kosovu predstavio kao represivne mjere suprotstavljene *istini* s namjerom da je suzbiju: „Pisci koji su na osnovu Ustava SFRJ i Platforme SK o Kosovu digli glas protiv diskriminacije (op.a. naglašeno u tekstu) i neravnopravnosti, sada su podvrgnuti osudama na sastancima širom SKP Kosovo i na kojima se pismo otvoreno i ne čita nego se kao kada je bila Golubnjača ljudi moraju izjasniti za i protiv i pokušava se podmetnuti pat pozicija. (...) Pismo ima da se poštuje, ono je u skladu sa našim Ustavom.” Podvukao je i to da odgovor na pismo, od „13. ili 18. marta”, kojim je UKS pozvalo DKK i vojvođansko književno udruženje da se organizuje „jedna komisija o sinhronizaciji proslava i svih manifestacija u Srbiji”, uprkos ranijim raspravama o tome, nikad nije stigao, potkrepljujući time optužbu da DKK odbija saradnju sa UKS.

Nakon Bulatovića za riječ na sjednici javio se Hasan Mekuli, uzrujan činjenicom da se opet dovodi na optuženičku klupu, te da se problematizira i stavlja na dnevni red situacija u DKK, kao i načinom diskusije Petrova i Bulatovića koji su u sve uvlačili (tendenciozno) pisanje srbijanske štampe sa namjerom da podriju međunacionalne odnose na Kosovu. Predložio je SKJ „da pita Udruženje književnika Srbije da možda nije nužno da se izda nalog za hapšenje svih pisaca albanaca i predsjedništva jer laž je da je to etnički čisto (...) a novinari su sve to iskrivili.” U njegovom istupu osjetio se i prkos i otpor ideološkim konstrukcijama srpskih književnika, usmjerenim na njegovu smjenu, te pokušajima da se kosovskom društvu nametne neki strogi, patronatski, učiteljski odnos, čime bi se njegova uprava dovela u podređeni i neravnopravan položaj.⁷⁸ Nakon toga je Mekuli napustio sjednicu.

⁷⁸ „(...) mislim da je sasvim neprihvatljivo da bilo ko iz drugog udruženja postavi dnevni red drugom udruženju i da nas sili i komentariše i navija kao na stadionu. (...) ja sam spreman pred sudom da odgovaram (...) Ali, mi nećemo pasti na kolena i ne priznajemo nikome pravo da nas izopšti iz ovoga društva, niti da vodi borbu protiv iredente na nekakav drugi način nego (...) zadajući udarce direktno (...) ne pristajem ni na kakva ideološka podmetanja kakva vi meni želite da date ovde. (...) Ja sam bio vrlo strpljiv (...) jer mi je stalo do jugoslovenstva (...) kakvo je stvoreno u revoluciji (...) ali ne do nekakvog jugoslovenstva koje ćeš ti [op.a. Bulatović] propovedati (...) nanoseći užasne nekakve optužbe ili klevete (...) Ja poštujem svoje kolege koji su potpisali to pismo. Veoma sam zabrinut za naše odnose (...) za to šta je izazvala čitava ta procedura (...) Tamo postoje snage koje razmišljaju o međunacionalnim odnosima (...) Ja imam mnogo štošta da kažem, ali neću govoriti jer ne bi ni trebalo da dajem nikakve intervjue koji će produbljivati neslogu, nego što će dovesti do sloge na obim prostorima (...) dosta nam je bilo nekakvih balkanskih sitnih dušica (...) naših glupih sukoba, dosta nam je bilo. Ja pripadam onima koji hoće da rade za (...) konstruktivno zajedništvo (...) ali ovu diskusiju ne prihvatam (...) Ja sam upozorio vas, družo Zlobec da ja ovakvoj sednici gde ću biti stalno pod lupom optužbi neću prisustvovati i neću trpeti više nikakve klevete.“ AJ, SKJ, f. 22, *Izvod iz magnetofonskog snimka sednice Predsedništva Saveza udruženja književnika Jugoslavije održane u Zagrebu dana 9.11.1985.*

Predstavnici bosanskohercegovačkog i crnogorskog udruženja, Husein Tahmišić, Milo Kralj i Jevrem Brković nastojali su umiriti situaciju dajući podršku Aktivu komunista DKK da nastavi sa započetim radom „u demokratskoj atmosferi” te su apelirali na to da se ne podstiče daljnja polarizacija i sukob između UKS, DKK i srpskih pisaca u njemu. Brković je Zlobecu predbacio što je uopće drugo pismo UKS stavio na dnevni red sjednice u Zagrebu, čime je otvorio prostor za reprizu sjednice u Ljubljani i za tendencije koje su, po njemu, bile veoma očigledne. Istupanje Marije Peakić Mikuljan bilo je na istom fonu⁷⁹ – i ona je smatrala da je svjesno insistiranje na raspravi o novom pismu UKS dok je rješavanje problema bilo u toku predstavljalo izazivanje incidenta.

Odužujući tok sjednice, ne odustajući od rasprave i ne pristajući da djeluje u pravcu umirivanja situacije, Bulatović je krivicu za cjelokupnu situaciju pripisao albanskim književnicima, optuživši ih da su svojim odlaskom, koji im je omogućio da uteknu bez odgovora, izazvali incident. Opisao ih je kao bahate izgrednike koje ne obavezuju iste regule kao i ostale, podvukao da takav stav ne bi trebalo trpiti, na šta je Petrov, a potom i Bulatović, od Predsjedništva zatražio da se osudi Mekulijevo napuštanje sastanka.⁸⁰

U tako mučnoj atmosferi sjednica je naposljetku i okončana.

Mjesec dana nakon toga sačinjena je i *Informacija* sa treće sjednice Aktiva komunista Društva književnika Kosova, održane 10. 12. 1985. godine u Prištini, te narednog dana poslana na adrese Predsedništva CK SKJ, Predsedništva CK SK Srbije, Predsedništva PK SK Kosova, Predsedništva OK SK Priština, Predsedništva Saveza književnika Jugoslavije, Predsedništava i AK republičkih, pokrajinskih društava/udruženja, kao i „drugovima” Ali Šukriji (predsjednik Predsjedništva CK SKJ), Sinanu Hasaniju (književnik, član Predsjedništva SFRJ) i Fadilju Hodži.⁸¹

U *Informaciji* je najprije naglašeno da je pomenuta sjednica AK DKK završila „jednoglasnim prihvatanjem stavova o idejnim kretanjima među književnim stvaraocima i kretanjima u DKK”. Također, da je dogovoreno da se konstituiše (ново, dopunjeno) Predsedništvo DKK, te da se izabere sekretar i zamjenik sekretara aktiviranog Aktiva, „poštujući (...) dogovorene i utvrđene kriterijume”, koji se vjerovatno odnose na ravnopravnu nacionalnu zastupljenost. Konstatovano je da su nagomilani problemi – stanje u idejnoj sferi, interesovanje književnika za politiku, te narušeni unutrašnji odnosi – u DKK bili izrazom ukupne društvene situacije koju na Kosovu „dodatno opterećuju

⁷⁹ „(...) ne mogu razumjeti zbog čega je prihvaćena aktualizacija pisma koje nam je pročitao Saša (op.a. Aleksandar Petrov) u trenutku dok traje partijska rasprava na Kosovu koja pokušava pronaći rješenja svakako najbolja za interese ljudi koji na Kosovu žive (...)“. AJ, SKJ, f. 22, *Izvod iz magnetofonskog snimka sednice Predsedništva Saveza udruženja književnika Jugoslavije održane u Zagrebu dana 9.11.1985.*

⁸⁰ Isto.

⁸¹ AJ, SKJ, f. 22, *Informacija sa sastanka aktiva komunista Društva književnika Kosova, Centar za informisanje i propagandu OK SK (potpisani T. Osmani), Priština, 11.12.1985. g.* U *Informaciji* na samom početku stoji napomena da je nastala na temelju „serije sastanaka osnovnih organizacija SK gde rade članovi DKK“.

posledice kontrarevolucionarnog djelovanja s pozicija albanskog nacionalizma i iredentizma, koje se kroz različite forme i danas nastavlja.” Ipak, konstatovano je u *Informaciji*, na Kosovu se ispoljavao i srpski i crnogorski nacionalizam, protiv kojega se trebalo boriti na isti način kao i protiv albanskog na način da se borba protiv nacionalizma najprije vodi „u svom nacionalnom kolektivitetu”, jer „Pritisci na javno mnjenje od snaga i tendencija koje se intenzivno angažuju da u zemlji stvore šire antialbansko raspoloženje i revanšističke tendencije, uticali su negativno na političko raspoloženje pripadnika albanske narodnosti, odnosno književnih stvaralaca koji stvaraju na albanskom jeziku na Kosovu.”⁸²

U *Informaciji* su priznati i propusti u funkcioniranju DKK, u kadrovskoj politici, te „nedovoljno izoštrena odgovornost u sprovođenju politike nacionalne ravnopravnosti” koja se manifestirala u činjenici da su i predsjednik i sekretar Društva bili Albanci. Sve navedeno objašnjavano je činjenicom da se DKK nije bilo afirmiralo kao „faktor u kreiranju politike u kulturi na Kosovu”, te da se bavilo uglavnom staleškim pitanjima čime se njegov rad sveo na uzak krug književnih stvaralaca što je u konačnici dovelo do birokratskog zatvaranja i otuđivanja. Kao nedopustivo je okvalifikovano to da DKK nije organizovalo raspravu nakon što su tri člana Predsjedništva Društva podnijela ostavku ali su i ostavke „bez obzira na motive i razloge koji leže u njihovoj osnovi, (...) u ovakvim okolnostima neprihvatljive, jer znače bežanje od problema i ostavljanje Predsedništva u sastavu u kojem objektivno ne može normalno da ostvaruje svoju funkciju.”⁸³

Metod „otvorenog pisma” je u *Informaciji* osuđen kao neprimjeren političkoj komunikaciji u SK i praksi djelovanja „u mehanizmu samoupravnih socijalističkih odnosa” te je konstatovano da se njime podrivaju međunacionalni odnosi. Ispravno i nužno je bilo, stajalo je u *Informaciji*, da se rasprava najprije na demokratski i otvoren način povede među članovima SK u DKK.

Raspoređujući krivice i odgovornosti na sve strane u kreiranom sporu, a ne samo albanske književnike, AK DKK je kao „neprihvatljivo” ocijenio to da se „sa pozicija krajnosti samo napada ili brani rad Društva književnika Kosova i sve ono što karakteriše njegov rad, jer takve pozicije se graniče sa krajnjom neprincipijelnošću i ne doprinose realnoj i objektivnoj oceni rada ovog organa” te je izneseno da su u toku rasprave na sjednici Aktiva do izražaja došli „ocene i pogledi” koji odudaraju od idejne linije SK. Naposljetku je AK DKK utvrdio „zadatke i pravce akcije za naredni period” među njima i taj da je potrebno „što pre sazvati Konferenciju DKK (...) izvršiti dopunu skupštine i Predsedništva DKK i izgraditi stav o izboru predsednika i sekretara.”⁸⁴

Otrprike u isto vrijeme kada je ova *Informacija* AK DKK stigla do društveno-političkih tijela kojima je bila namijenjena, „2016 kosovskih Srba”

⁸² AJ, SKJ, f. 22, *Informacija sa sastanka aktiva komunista Društva književnika Kosova*.

⁸³ *Isto*.

⁸⁴ *Isto*.

uputilo je SIV-u peticiju čiji je diskurs, napominje D. Jović, bio „iznenađujuće sličan jeziku do tada korištenom samo u Udruženju književnika Srbije”.⁸⁵

O tome šta se dalje dešavalo unutar DKK u pregledanoj arhivskoj građi nema tragova. Međutim, na sjednici Predsjedništva Saveza književnika Jugoslavije koja je održana 19. 3. 1986. godine, na čelu Društva književnika Kosova, zatičemo književnika Milenka Jevtovića. To imenovanje, kako će pokazati i krizna situacija kreirana u Savezu od strane dijela književnika iz UKS a povodom kandidature i insistiranjem na izboru Miodraga Bulatovića za novog predsjedavajućeg Predsjedništva SKJ, kosovsko društvo nije učinilo podložnijim srbijanskom književnom udruženju. Pomenuto, ipak, zbog ograničenja opsega ovog rada, ostaje da bude elaborirano kroz neka buduća istraživanja i tekstove.

Epilog

Udruženje za jugoslovensku demokratsku inicijativu (UJDI), potaknuto provalom i eskalacijom nasilja na Kosovu nakon uvođenja vanrednog stanja, na okruglom stolu u Mostaru, februara 1990. godine, iniciralo je formiranje nezavisne komisije koja je imala zadatak da sačini izvještaj o stanju u Pokrajini a sa ciljem pokušaja postizanja barem jednog koraka u pravcu demokratskog razrješenja *kosovskog čvora* i narasle međunacionalne krize. Zaključci *Izvještaja* svjedoče o naraslom, te medijski i putem publicističke djelatnosti oblikovanom, negativnom percipiranju Albanaca od strane pripadnika srpskog naroda, o diskriminaciji pripadnika albanskog naroda, te, što je posebno bitno za ovaj rad, podupiru tezu da su srpski književnici, svojim diskurzivnim praksama, unutar SKJ i tokom 1985, konstruirali i širili lažni prikaz srpske društvene stvarnosti na Kosovu:

„(...) raspoložive krivične statistike pokazuju da su Albanci kao počinioci krivičnih dela na štetu Srba i Crnogoraca podzastupljeni u odnosu na njihovu zastupljenost u populaciji. (...) Kod krivičnog dela silovanja (...) na Kosovu Albanci i Srbi pojavljuju [se] u procentima koji odgovaraju približno i njihovoj zastupljenosti u populaciji (...) prema ženama srpske nacionalnosti ovo delo srazmerno češće čine Srbi nego Albanci tj. da su kao počinioci Albanci podzastupljeni (...) a Srbi prezastupljeni (...) očigledno je da je tema pritisaka instrumentalizovana (...) u cilju (1) stvaranja podrške za primenu represivnih mera; (2) stvaranja raspoloženja za ograničavanje ili ukidanje političke autonomije Kosova i (3) učvršćivanja jednog autoritarnog režima u Srbiji (...) od svih obuhvaćenih krivičnih prijava protiv Albanaca dela izvršena na štetu Srba i Crnogoraca (...) čine 4,1% (...) Hronološki posmatran, ovaj procenat se kreće između 3,4 i 6,2 i pokazuje tendenciju opadanja (1982 – 6,2; 1988 – 3,4) (...) krivično delo silovanja (...) najviše pominjano u sredstvima javnog informisanja,

⁸⁵ O navedenom i zahtjevima koji su izneseni u Peticiji vidjeti: D. Jović, *Jugoslavija država koja je odumrla*, 356, 357.

govorima državnih i političkih funkcionera i drugih javnih ličnosti (...) isticanje raširenosti ovog krivičnog dela, kao načina pritiska na Srbe i Crnogorce da napuste Kosovo, izazvalo najviše revolta i zgražanja javnosti. Stvoren je utisak 'da Albanci siluju koga dohvate – starice i decu, udate žene i devojke; siluju po kućama i na javnim mestima, na ulici, na njivi, u autobusu i u kolima hitne pomoći' (...) Prema broju krivičnih prijava i osuđenih lica za silovanje i pokušaj silovanja (...) pokazuje se da je na Kosovu, u poređenju sa prosekom za SFRJ, sa stopama u užoj Srbiji i Vojvodini, ova vrsta kriminaliteta najmanje izražena. (...) Posmatrano hronološki tj. od 1982. godine ovakvih slučajeva je svake godine bilo sve manje, a u poslednje tri godine tj. od 1987. do 1989. nije zabeležen nijedan takav slučaj.”⁸⁶

Zaključak/Rezime

Istupi književnika na Devetom kongresu Saveza književnika Jugoslavije u Novom Sadu (18-20. 4. 1985), kao i tematska osovina njihovih međusobnih rasprava, jasno su ukazivali na to da je i savezna literarna organizacija, kao ogranak društvenih samoupravljačkih tijela (SSRNJ) koje je uspostavila Partija, postala dio kulturne arene unutar koje se od početka 1980-ih diskurzivno i dodatno generirala jugoslovenska društveno-politička i međunacionalna kriza. Naime, srpski su književnici iskoristili Kongres da se iznova iskažu kao kritička avangarda spram *dogmatskog, represivnog, ugnjetavalačkog* režima i njegovih protagonista – političke elite i *servilne* inteligencije – te kao pobornici *slobode stvaralaštva*. U ime koncepta slobode stvaranja branili su i trend tzv. *politicizacije književnosti* koji je suštinski označavao literarnu proizvodnju revidiranog, u odnosu na dotadašnji *režim istine*, pogleda i narativa o stvaranju prve i druge jugoslovenske države, prirodi *titoističkog* samoupravnog socijalizma, srpskoj nacionalnoj prošlosti i savremenosti, srpskom kolektivnom stradanju i žrtvovanju za projekat zajedničke države, te izdaji *Drugih*, južnoslovenske braće koja te žrtve nikada nije cijenila. Suštinski, tražila se sloboda za proizvodnju znanja koje će legitimirati novi srpski nacionalni politički program, objediniti širom Jugoslavije rasuto i *zamišljeno* srpsko nacionalno-kulturno društvo, te poduprijeti političke zahtjeve srpske elite za izmjenom Ustava iz 1974. godine, recentralizacijom Jugoslavije i Srbije. Na Devetom kongresu SKJ (srpski) književnici su se nastavili pozicionirati kao važan društveno-politički faktor, sa

⁸⁶ Srđa Popović i dr. *Kosovski čvor: drešiti ili seći, Izveštaj nezavisne komisije Srđa Popović, Tanja Petovar, Dejan Janča*, Beograd 1990, 9, 19, 25, 26, 34, 35, 38, 39, 40, 41; Zaključak autora/-ica je bio da je povijesne međuetničke odnose Srba i Albanaca na Kosovu karakterisao neprestani pokušaj i jedne i druge strane da uspostavi društvenu i političku dominaciju, te u socijalističkom, i modernom dobu uopće, da ostvari „ustavnopravnu institucionalizaciju dominacije“. Rezultate *Izveštaja* uporediti sa: Branko Horvat, *Kosovsko pitanje* (drugo, dopunjeno izdanje), Zagreb 1989; Pogledati i Tim Judah, *The Serbs, Myth and the Destruction of Yugoslavia*, Yale University Press, New Haven&London 1997, 149-153.

kojim i na kojeg je politička elita SR Srbije mogla i morala računati, zbog činjenice da su proizvedenim literarnim znanjem već u to vrijeme kontrolirali javno nacionalno mnijenje.

Osim istupa usmjerenih na odbranu tzv. demokratskih prava, dio književnika iz Udruženja književnika Srbije na Kongresu oštro je napadao tzv. republički etatizam, autore/-ice koji su u književnom diskursu kanonskih dijela tzv. jugoslovenske književnosti prepoznawali/-e diskurs orijentalizma i balkanizma, te sintagmom *kulturni fašizam* etiketirao proizvodnju znanja kojim su legitimirane nacionalno-kulturne i socio-kulturne, republičke zasebnosti širom Jugoslavije. Po njima, samo je *jugoslovenstvo* predstavljalo primordijalan, univerzalan i humanistički kulturni, društveni i državni koncept. Naposljetku, na Kongresu, srpska je kulturna inteligencija dramatično otvorila tzv. *kosovsko pitanje*, tj. pitanje progona Srba, tzv. zločina nad njima i uništavanja srpske kulturne baštine na Kosovu od strane Albanaca, uvodeći u diskurzivni ring pojam *genocida*. Predvodnik srpske kulturne inteligencije u artikulaciji navedenog diskursa na Kongresu, i uopće svih akcija koje su tokom 1985. provodili srpski književnici unutar Saveza književnika, bio je Miodrag Bulatović, predsjednik UKS.

Na drugoj strani kongresne arene bili su *Drugi*, koji su branili pravo na svoje nacionalno-kulturne i republičke zasebnosti, uopće pravo na kulturnu različitost unutar socijalističke Jugoslavije, te koji su se suprotstavljali srpskom nacionalizmu kojeg su prepoznawali u diskursu članova UKS, kao i kulturnom jugoslovenstvu kojeg su, sporadično čak i uz dozu paranoje, etiketirali kao izraz srpskog nacionalnog i kulturnog unitarizma. I hrvatski i slovenački književnici su pledirali za slobodu stvaralaštva ali i apelirali na potrebu iskazivanja odgovornosti pri korištenju takve slobode, koja kao civilizacijska vrijednost ne bi smjela biti usmjerena na limitiranje slobode *Drugog* ili na poticanje mržnje prema njemu.

Na skupštini u Novom Sadu (20. 4. 1985) do izražaja je došla Bulatovićeve inicijative za izmjenom Statuta Saveza kojom se smjeralo u pravcu recentralizacije te organizacije i njenog pojačanog političkog angažmana a kojoj su se suprotstavili predstavnici ostalih književnih udruženja/društava.

Na sjednicama Predsjedništva SKJ tokom 1985. narativ srpske kulturne inteligencije o Kosovu prerasta u diskurzivne prakse kojima se podupiru politička nastojanja srpske političke elite da postavi *kosovsko pitanje* na dnevni red političke rasprave unutar CK SKJ a u cilju recentralizacije Srbije. Naime, 16. 7. 1985. održana je u Ljubljani vanredna sjednica Predsjedništva Saveza književnika na kojoj je raspravljano o *Otvorenom pismu* (dominantno srpskih) književnika iz Društva književnika Kosova albanskoj upravi tog udruženja. U *Pismu* je, dramatičnim jezikom, opisan navodni progon nealbanskog, zapravo srpskog stanovništva na Kosovu, masovni zločini, silovanja, uništavanje kulturnog nasljeđa i revolucionarnih tekovina, uopće drastično bezakonje koje je, prema tvrdnjama, bilo rezultiralo svakovrsnom uzurpacijom. Dat je i prikaz stanja u Društvu književnika Kosova koje je, kako se tvrdilo, bilo dijelom

sveukupnog opisanog vanrednog stanja na Kosovu. Uprava Društva je, prema autorima pisma, bila „etnički čista”, albanska, odbijala je saradnju sa Udruženjem književnika Srbije, provodila politiku kulturnog izolacionizma od ostatka jugoslovenskog kulturnog prostora, te su se i izbori za Predsjedništvo DKK provodili na neregularan način, ne poštujući načela nacionalne jednakopravnosti i zastupljenosti. Sve skupa je navelo srpske književnike, članove tog Predsjedništva, da podnesu ostavke i upute pismeni vapaj jugoslovenskom društvu i Savezu.

(Srpski) književnici su na vanrednoj sjednici Predsjedništva Saveza književnika djelovali sinhrono, organizovano i sa ciljem, artikulirajući jednoobrazno strukturiran narativ. Iskoristili su svoj stvaralački talenat da diskurzivno kreiraju nacionalnu tragediju na način da stvore dramatičan pritisak na rukovodstva drugih udruženja, ponajviše na Društvo književnika Kosova od čijeg se rukovodstva, uz podršku ostalih, iznuđivala ostavka. Ponavljali su iste „činjenice”, optužbe, na isti način opisivali *represiju* i *nasilje* koje trpi srpski narod, ali i drugi, na Kosovu od strane albanske iredente a uz blagoslov albanskih kulturnih stvaraoca. Isti napadi i ista diskurzivna taktika usmjerena na albanske književnike i upravu DKK ponovili su se i na sjednici Predsjedništva održanoj u Zagrebu 9. 11. 1985. godine.

Arhivski izvori i izjave sudionika na pomenutim sjednicama Predsjedništva ukazuju na to da je iza ove akcije srpskih književnika iz DKK stajalo UKS, tj. Miodrag Bulatović kao *spiritus movens* te da je cilj bio smjena albanskog rukovodstva kosovskog književnog udruženja i čvršće vezivanje DKK za UKS. Sredstvo postizanja tog cilja bila je diskurzivno proizvedena lažna slika srpske društvene stvarnosti na Kosovu. Posljedice takvih diskurzivnih praksi srpske kulturne inteligencije bile su nacionalna homogenizacija i mobilizacija prvenstveno Srba na Kosovu ali i šire, te „razotkrivanje” albanskog nacionalizma i njegovog djelovanja na Kosovu što je doprinosilo delegitamaciji i diskreditaciji albanskih književnika, dehumanizaciji pripadnika albanskog naroda te u krajnjoj fazi procesa legitimaciji vanrednog stanja na Kosovu i nasilja nad Albancima i Albancima u Pokrajini.

Summary

The rhetoric of writers at the Ninth Congress of the Union of Yugoslavia Writers in Novi Sad (18-20 April 1985), as well as the thematic axis of their mutual discussions, clearly indicated that the federal literary organization, as a branch of social self-governing body (SSRNJ), established by the Party, became part of the cultural arena within which the Yugoslav socio-political and interethnic crisis had been discursively generated since the beginning of the 1980s. Namely, Serbian writers used the Congress to confirm themselves again as *critical avant-garde* towards the *dogmatic* and *oppressive* regime and its protagonists – the political elite and their intelligentsia – and as supporters of

freedom of creativity. In the name of the *freedom of literary creation*, they also defended the trend of the so-called politicization of literature, which essentially meant the literary production of the revised, in relation to the *regime of truth*, views and narratives about: the creation of the first and second Yugoslav state; the nature of *Titoist self-governing socialism* (often referred as *Stalinism*); the Serbian national past and presence; Serbian collective suffering and sacrifice for the project of a common state, and betrayal of the Others, South Slavic brothers who never appreciated these sacrifices. Essentially, they demanded freedom to produce *knowledge* by which they would legitimize the Serbian national political program and establish an ideology, unite throughout Yugoslavia scattered and *imagined Serbian* national-cultural society, as well as support political demands of the Serbian elite to amend the 1974 Constitution, and recentralize Yugoslavia and Serbia. At the Ninth Congress of the Union of Writers, (Serbian) writers continued to position themselves as an important socio-political factor due to the fact that they had already at that time controlled public national opinion with the produced literary knowledge. In addition to statements aimed at defending the so-called democratic rights, a part of the writers from the Association of Writers of Serbia at the Congress sharply attacked the so-called *Republics' etatism* and those authors who recognized the discourse of Orientalism and Balkanism in the literary discourse of Yugoslav canonical literature, and furthermore they labelled the production of knowledge that legitimized national-cultural and socio-cultural Republics' identities in Yugoslavia as *cultural fascism*.

According to them, only Yugoslavism represented a primordial, universal and humanistic cultural, social and state concept. Finally, at the Congress, the Serbian cultural intelligentsia dramatically raised the so-called Kosovo issue, i.e. the issue of persecution of Serbs and crimes against them as well as the issue of destruction of the Serbian cultural heritage in Kosovo by Albanians, introducing the notion of *genocide* into the discursive ring. Dominant figure of the Serbian cultural intelligentsia in the articulation of this discourse at the Congress, and in general instigator of all actions carried out during 1985 by Serbian writers within the Union of Writers, was Miodrag Bulatović, president of the UKS.

On the other side of congress arena were *Others* who defended the right to their national-cultural and Republics' identitarian distinctiveness, the right to cultural diversity within socialist Yugoslavia in general, and who opposed Serbian nationalism, which they recognized in the discourse of members of the Serbian literary association. Also they opposed cultural Yugoslavism which, sporadically even with a dose of paranoia, they labelled as an expression of Serbian national and cultural unitarism. Both Croatian and Slovenian writers advocated the freedom of literary creation, but also pleaded for responsibility in its use, because the freedom of literary creativity, that was their stand, should not have been abused and focused on political agendas or limiting the freedom of *Others* and inciting hatred towards them.

At the assembly in Novi Sad (April 20, 1985), Bulatović's initiative to change the Statute of the Union, aimed at the recentralization of that organization and its increased political engagement, came to the fore, but it was opposed by representatives of other literary associations. At the meetings of the Union Presidency during 1985, the narrative of the Serbian cultural intelligentsia about Kosovo grew into discursive practices that supported the political efforts of the Serbian political elite to put *Kosovo issue* on the agenda of political discussions within the Central Committee of the League of Communists of Yugoslavia with the aim of recentralizing Serbia. Namely, on 16 July 1985, an extraordinary session of the Writers' Union Presidency was held in Ljubljana, where the Open Letter of (dominantly Serbian) writers from the Association of Writers of Kosovo to the Albanian management of that association was discussed. The alleged persecution of the non-Albanian, in fact Serbian population in Kosovo, mass crimes, rapes, destruction of cultural heritage, drastic lawlessness in general, which, according to claims, resulted in all sorts of usurpation were being dramatically described in the Letter. An overview of the situation in the Association of Kosovo Writers was also given, which was claimed to resemble the overall state of emergency in Kosovo province. The authors of the Letter claimed that management of the Association of Writers of Kosovo was "ethnically pure" Albanian and that they refused to cooperate with the Association of Writers of Serbia, while implementing a policy of cultural isolationism from the rest of the Yugoslav cultural space. Furthermore, the authors alleged that the elections for the Presidency of the Kosovo Writers' Association were conducted in an irregular way not respecting the principles of national equality and representation.

All of this led Serbian writers, members of the Presidency of Kosovo Association, to resign and send a written cry to Yugoslav society and the Union. At the extraordinary session of the Union Presidency, Serbian writers acted synchronously, organized and with a clear goal, articulating a uniformly structured narrative. They used their creative talent to discursively create a national tragedy by putting dramatic pressure on the leadership of other associations, most notably on the Kosovo Writers' Association, from whose leadership the resignation was asked. They repeated the same "facts", accusations, in the same way described the repression and violence that the Serbian people suffered by Albanian nationalists and with the blessing of Albanian writers. The same attacks and the same discursive tactics directed at Albanian writers and the management of Kosovo Writers' Association were repeated at the presidency session held in Zagreb on 9 November 1985.

Archival sources and statements of the participants at the mentioned Presidency sessions indicate that behind this action of Serbian writers from the Kosovo was a Serbian literary association, i.e. Miodrag Bulatović as *spiritus movens*, and that the goal was the dismissal of the Albanian leadership and closer bonding of Kosovo literary association to the Serbian. Means of achieving this goal was a discursively produced false image of Serbian social reality in Kosovo.

The consequences of the Serbian cultural intelligentsia discursive practices in the Union were the national homogenization and mobilization of Serbs in Kosovo and beyond, and the “disclosure” of Albanian nationalism and its activities in Kosovo, which contributed to the delegitimization and discrediting of Albanian writers, the dehumanization of members of the Albanian people and in the final phase of the process it legitimized the state of emergency in Kosovo and violence against Albanians in the Province.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Neobjavljeni izvori/Unpublished sources:

1. Arhiv Islamske zajednice Bosne i Hercegovine Sarajevo, fond: Vrhovno islamsko starješinstvo SFRJ (1945-1993).
2. Arhiv Jugoslavije Beograd, fond: *Savez književnika Jugoslavije*.
3. Predsedništvo Socijalističke Republike Srbije – Radna grupa, *Socijalistička republika Srbija i autonomne pokrajine u njenom sastavu, Beograd, 11. marta 1977. godine (strogo poverljivo)*, zahvaljujem prof. dr. Husniji Kamberoviću na ustupanju ovog dokumenta.

Objavljeni izvori/Published sources:

1. *Bijela knjiga Stipe Šuvara Originalni dokument Centra CK SKH za informiranje i propagandu od 21. ožujka 1984.*, ur. Zvonimir Despot, Biblioteka: Večernji edicija, Pressus studio d.o.o., Zagreb 2010.
2. *IX Kongres Saveza književnika Jugoslavije Dokumenta, Novi Sad, 18-20. april 1985*, Književna zajednica Novog Sada, Novi Sad 1985.
3. Popović, Srđa; Janković, Ivan; Pešić, Vesna; Kandić, Nataša; Slapšak, Svetlana, *Kosovski čvor: drešiti ili seći, Izveštaj nezavisne komisije Srđa Popović, Tanja Petovar, Dejan Janča*, Chronos, Beograd 1990.
4. *Skupština saveza književnika Jugoslavije, Kruševo, 23-24. mart 1984*, ur. Slobodan Pavićević, Svetlost, Kragujevac 1984.

Rukopisi/Manuscripts:

1. Budding, Audrey Helfant *Serb Intellectuals and the National Question 1961-1991*, Harvard University, Cambridge, Massachusetts, January 1998. (doktorska teza).
2. Veladžić, Denis, *Bosna i Hercegovina u srbijanskim sredstvima javnog informiranja i izdavačko-publicističkoj djelatnosti od 1980. do 1984. godine*, Sarajevo, januar 2015. godine, rukopis magistarskog rada odbranjenog na Filozofskom fakultetu u Sarajevu.

Novine/Newspapers:

1. *Intervju*, Beograd.
2. *Naši dani*, Sarajevo.
3. *Nin*, Beograd.

Knjige/Books:

1. Agamben Giorgio, *Homo sacer, Suverena moć i goli život*, Multimedijalni institut, Arzkin d.o.o., Zagreb 2006.
2. Bilandžić Dušan, *Jugoslavija poslije Tita (1980-1985)*, Globus, Zagreb 1986.
3. Dizdarević Raif, *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije. Svjedočenja*, Svjetlost, Sarajevo 2000.
4. Dragović-Soso Jasna, *'Spasioci nacije' Intelktualna opozicija Srbije i oživljavanje nacionalizma*, Edicija Reč, Beograd 2004.
5. Đorđević Svetlana, *Svedočanstvo o Kosovu*, Fond za humanitarno pravo, Beograd 2003.
6. Foucault Michel, *Znanje i moć*, Zagreb 1994.
7. *History is Herstory Too The History of Women in Civil Society in Kosovo 1980-2004*, ed. Nicole Farnsworth, Kosovar Gender Studies Centre, Prishtina, Kosovo 2008.
8. Horvat Branko, *Kosovsko pitanje (drugo, dopunjeno izdanje)*, Globus, Zagreb 1989.
9. Jović Dejan, *Jugoslavija država koja je odumrla. Uspon, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije (1974-1990)*, Prometej, Zagreb 2003.
10. Judah Tim, *The Serbs, Myth and the Destruction of Yugoslavia*, Yale University Press, New Haven&London 1997.
11. *Jugoslavija: poglavlje 1980-1991*, ur. Latinka Perović, Husnija Kamberović, Nenad Makuljević, Božo Repe, Tvrtko Jakovina, Šerbo Rastoder, Mitja Velikonja, Drago Roksandić, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd 2021.
12. Milosavljević Olivera, *U tradiciji nacionalizma ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o „nama” i „drugima”*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd 2022.
13. Nikolić Kosta, *Srpska književnost i politika 1945-1991. Glavni tokovi*, Zavod za udžbenike, Beograd 2012.
14. Perović Latinka, *Dominantna i neželjena elita. Beleske o intelektualnoj i političkoj eliti u Srbiji (XX-XXI vek)*, II izdanje, Dan Graf, Beograd i Javna medijska ustanova „Radio-televizija Vojvodine”, Novi Sad, Beograd 2016.
15. Selinić Slobodan, *Srbija: 1980-1986: politička istorija od Tita do Miloševića*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd 2021.
16. Tzvetan Todorov *Strah od varvara: s one strane sudara civilizacija*, Karpos, Loznica 2014.

Članci/Articles:

1. Bjelica Slobodan, „Plava knjiga” i njena recepcija 1977. godine, *Tokovi istorije*, br. 24 (2/2016), Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd 2016, 37-64.
2. Dimitrijević Vojin, Sukobi oko Ustava iz 1974, *Srpska strana rata, Trauma i katarza u istorijskom pamćenju (II)*, prir. Nebojša Popov, Beograd, Zrenjanin 1996, 11-36.
3. Đorđević Mirko, Književnost populističkog talasa, *Srpska strana rata Trauma i katarza u istorijskom pamćenju (I)*, prir. Nebojša Popov, Republika, Vikom grafik, Građanska čitaonica, Beograd, Zrenjanin 1996, 431-455.
4. Kamberović Husnija, The Discourse about Kosovo in Bosnia-Herzegovina, 1981-1989, *Comparative Southeast European Studies*, Vol. 69, Issue 2-3, De Gruyter Oldenbourg, Berlin 2021, 245-265.
5. Selinić Slobodan, Udaljavanje grupe nastavnika sa Filozofskog fakulteta u Beogradu 1980/81, *Arhiv*, god. 22, br. 1/2, Arhiv Jugoslavije, Beograd 2021, 163-182.
6. Selinić Slobodan, Pozorišna predstava 'Golubnjača': politički kontekst zabrane i unutarpartijski sporovi 1982/3, *Kultura: časopis za teoriju i sociologiju kulture i kulturnu politiku*, br. 174/175, Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, Beograd 2022, 139-150.

Internet:

1. Memli Š. Krasnići, „Kosovo osamdesetih”, 3.3 Kosovo 1980-89, Memli Krasniqi (ovlasceni prevod).docx (live.com) (Pristup: 9.3.2024).
2. Leksikon disidenata, Mubera Mujagić (1943-2008), prir. Melika Salihbeg Bosnawi 17.6.2019, Mubera Mujagić (1943 – 2008) - Dissident (unsa.ba) (Pristup: 6.2.2024).